

नेपालको धर्मराउँदो शान्ति प्रक्रिया

एसिया रिपोर्ट नं. १६३ — १९ फेब्रुअरी २००९

सम्पादकीय टिप्पणी

यो इन्टरन्यासनल क्राइसिस ग्रुपद्वारा प्रकाशित रिपोर्टको नेपाली अनुवाद हो। यसको आधिकारिक संस्करण अङ्ग्रेजीमा प्रकाशित छ। क्राइसिस ग्रुपका नेपालसम्बन्धी सबै रिपोर्टहरू वेबसाइट (www.crisisgroup.org) बाट डाउनलोड गर्न सकिन्छ। नयाँ रिपोर्टका प्रकाशित प्रति प्राप्त गर्न निम्न ठेगानामा सम्पर्क राख्नुहोला :

इन्टरन्यासनल क्राइसिस ग्रुप
प्रशान्ति कोलोनी, सानेपा, ललितपुर
फोन: ५५४८३२८, फ्याक्स: ५५४८९५८
nepal@crisisgroup.org

विषयसूची

१. परिचय.....	१
२. सहमति वा द्वन्द्व?.....	२
क) शान्ति प्रक्रियाको कुरा बाँकी छन्?.....	२
ख) माओवादी नेतृत्वको सरकार: शक्तिबिनाको सत्ता?.....	४
ग) जिउँदो छ पुरानो नेपाल.....	६
घ) असफल हुने डर.....	७
३. शान्ति सहयात्रीहरूबीचको सिङ्गौरी.....	८
क) माओवादीहरू: फेरि क्रान्ति?.....	८
ख) गठबन्धनका अनिश्चित सहयात्रीहरू.....	९
ग) प्रतिपक्ष: नयाँ स्फूर्ति केका लागि?.....	११
१. नेपाली काङ्ग्रेस.....	११
२. ससाना पार्टीहरू.....	१२
३. बृहत्तर प्रजातान्त्रिक गठबन्धन?.....	१२
४. दुई सेना.....	१३
क) समायोजनमा गतिरोध.....	१३
१. सहमतिमा के छ?.....	१३
२. नेपाली सेनाको स्थिति.....	१४
३. जनमुक्ति सेनाको स्थिति.....	१५
४. अन्य पार्टीहरू.....	१६
ख) नयाँ नेपाल नयाँ सेना.....	१७
१. सेना धान्ने कुरा.....	१८
२. प्रजातान्त्रिक नियन्त्रण.....	१९
३. उत्तरदायित्वको सवाल.....	२१
४. दण्डहीनता.....	२२
५. तुरुन्तै गर्नुपर्ने कामहरू.....	२३
क) शान्ति प्रक्रियालाई अघि बढाउने.....	२३
१. सहमति र विश्वास.....	२३
२. नौलो सुरुवात?.....	२३
३. संयन्त्र र अनुगमन.....	२४
ख) शासन व्यवस्थामा पकड कायम राख्नु.....	२६
१. नीतिगत प्राथमिकता.....	२६
२. शान्ति सुरक्षा.....	२७
३. अन्तर्राष्ट्रिय सहायतालाई निर्देशित गर्ने.....	२७
ग) संविधान लेखन.....	२८
घ) न्याय.....	३०
६. निष्कर्ष.....	३२

अनुसूचीहरू

क) नेपालको नक्सा.....	३३
ख) इन्टरन्यासनल काङ्ग्रेस ग्रुपको परिचय.....	३४
ग) इन्टरन्यासनल काङ्ग्रेस ग्रुपले सन् २००४ देखि तयार पारेका एसियासम्बन्धी प्रतिवेदन र जानकारीहरू.....	३५
घ) इन्टरन्यासनल काङ्ग्रेस ग्रुपका कार्यकारी बोर्डका सदस्यहरू.....	३७

नेपालको धर्मराउँदो शान्ति प्रक्रिया

सारसङ्क्षेप र सुझाउहरू

निर्वाचन सफलतासाथ सम्पन्न भयो र युद्धविराम पनि टिकिरहेको छ, तैपनि नेपालको शान्ति प्रक्रिया अहिले ठूलो परीक्षणको घडीमा छ। मुख्य-मुख्य मुद्दाहरूको टुङ्गो अझै लाग्न सकेको छैन: दुई सैन्यशक्तिको भविष्यबारे कुनै सहमति भइसकेको छैन, द्वन्दकालमा कब्जा गरिएका जग्गा र सम्पत्तिमध्ये थोरै मात्र फिर्ता गरिएको छ र संविधान लेखे सम्बन्धमा नगन्य प्रगति भएको छ। सन् २००६को शान्ति सम्झौताको मूल संरचनामै चारैतिरबाट चुनौती खडा भइरहेको छ। मुख्य राजनीतिक पात्रहरू, खासगरी सरकार चलाउने माओवादी र प्रतिपक्षमा बसेको नेपाली काङ्ग्रेसले सहमतिको पुनर्निर्माण गरेर अघि बढ्नुपर्ने आवश्यकतालाई बुझ्नुपरेको छ, होइन भने जनताको तिरस्कार सहन उनीहरू तयार रहनुपर्छ। नेपालका अन्तर्राष्ट्रिय हिमायतीहरूले पार्टीहरूलाई शान्तिउपर उत्पन्न खतराको सामना गर्न सहयोग र राजनीतिक दबाव दुवै दिनु जरुरी छ।

अप्रिल २००८मा सम्पन्न संविधानसभाको निर्वाचनमा माओवादीले पत्यारिलो विजय प्राप्त गरे, यद्यपि उनीहरूलाई पूर्ण बहुमत भने मिलेन। ठूला पार्टीहरूले सँगै मिलेर काम गर्दै जाने वचन त दिएका थिए, तर चुनावमा दोस्रो स्थान प्राप्त गर्ने नेपाली काङ्ग्रेसले सरकारमा जान इन्कार गर्‍यो र आखिरमा अगस्त २००८मा नेकाको सहभागिताबिना नै सरकार बन्यो। सरकारले जनअपेक्षा पूरा गर्न सकिरहेको छैन र यसका धेरै कमी-कमजोरीहरू देखिएका छन्। त्यति हुँदाहुँदै पनि यो सरकार अहिलेको अवस्थामा नेपालका लागि उत्तम छ र यसको अर्को विकल्प छैन। माओवादीको साथ नपाइकन कुनै सरकार चलन सक्दैन, संविधान लेखन प्रक्रिया अगाडि बढ्ने कुरा त परै छाडौं। उनीहरूले आफ्नो भोटद्वारा प्रत्येक कदमलाई रोक्न सक्छन्।

माओवादीहरू प्रजातान्त्रिक राजनीतिमा अझै पूर्णतः घुलमिल हुन सकेका छैनन्, न त मूलधारको राजनीतिले नै उनीहरूको आगमनलाई राम्रोसित पचाउन सकेको छ। गठबन्धन सरकारमा हिस्सेदार रहेका पार्टीहरूका व्यवहार र विचारमै सामञ्जस्यको अभाव छ। माओवादीका विरोधीहरू सरकार ढल्ने कुरा गर्छन्। नेका र एमाले दुवै पार्टीका कट्टरपन्थी खेमामा जोसखरोस बढेको छ। हुन त गठबन्धन सरकारमा एमाले सामेल छ। अहिले चर्किदै गएको पहिचानमा आधारित आन्दोलनहरू, सशस्त्र विरोध र बृद्धो

अस्थिरताको परिप्रेक्ष्यमा नेपाललाई तत्काल खतरा माओवादी सर्वसत्तावादबाट नभई राज्यको प्राधिकार र शासन गर्ने क्षमताको क्षयीकरणबाट छ।

राजनीतिक बहुलवादप्रति माओवादीहरूको प्रतिबद्धता अझै शङ्कास्पद छ। अर्को सानो पार्टीको विलयनपछि एकीकृत नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) को नयाँ नाम धारण गरेको यस पार्टीभित्र चलेको छलफलबाट यसको जनगणतन्त्रको कम्युनिस्ट लक्ष्य यथावत् रहेको देखिन्छ। आफ्नै पार्टीले सरकारको नेतृत्व गरिरहेको भए पनि यसका नेताहरू फेरि क्रान्ति गरेर राज्यसत्ता कब्जा गर्ने धम्की दिने गर्छन्। यस्ता धम्कीको जोड यसका कार्यकर्ताले प्रदर्शन गरेका हिंसात्मक व्यवहार र पार्टीसित सम्बद्ध ट्रेड युनियन सङ्गठनहरूका माध्यमद्वारा वैकल्पिक शक्तिलाई मजबुत बनाउने उनीहरूको प्रयत्नमा देख्न सकिन्छ।

नेकपा (माओवादी) र मूलधारका सात पार्टीहरूको गठबन्धनबीच नोभेम्बर २००५मा भएको सम्झौता र त्यसपछि पनि कायम रहेको शान्ति सम्झौताको सारतत्त्वका रूपमा यसले ल्याएको दोहोरो रूपान्तरणलाई मान्न सकिन्छ। उस बेला माओवादीले हिंसा त्यागेर बहुदलीय प्रजातन्त्र अँगाल्दै अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारको सम्मान गर्नुपर्ने थियो। मूलधारका पार्टीहरूले आफ्ना सङ्गठनको संरचनालाई बढी समावेशी र प्रजातान्त्रिक बनाउँदै सन् १९९० पछिको प्रजातान्त्रिक अभ्यासलाई कमजोर तुल्याउने खराब क्रियाकर्म हटाउनुपर्ने थियो। पुरानो शैलीको राजनीतिले साख गुमाइसकेको थियो र त्यस राजनीतिले आफूलाई नवीकरण गर्नुपर्ने ठूलो चुनौती अझै छँदैछ। स्थापित पार्टीहरूले अहिले फेरि वैधानिकता प्राप्त गर्नुपर्ने खण्ड आएको छ।

माओवादीहरूले आफूलाई बदल्न अन्य पार्टीहरूले भन्दा निकै बढी प्रयत्न गरेका छन्। तर उनीहरूको प्रजातान्त्रिक रूपान्तरण अझै पूरा भइसकेको छैन। उनीहरूले पुनः विश्वास जित्रे हो भने हिंसालाई पूरापूर परित्याग गर्नुपर्छ र राजनीतिक बहुलवादउपरको प्रतिबद्धतालाई पुनर्पुष्टि गर्ने काम अघि सरेर देखाउनुपर्छ। नेपाली काङ्ग्रेस राजनीतिक र सङ्गठनात्मक विश्रृङ्खलताको अवस्थामा छ। माओवादी गठबन्धनको सरकारमा रहेका अरू पार्टीहरूले आन्तरिक सत्तासङ्घर्ष र अफठ्यारा नीतिगत निर्णय लिनुपर्ने परिस्थितिको सामना

गर्नुपरिरहेको छ। सङ्क्षेपमा भन्ने हो भने माओवादीको प्रजातान्त्रिक विकल्प साह्रै नै कमजोर छ। त्यस पतिरका पार्टीहरू असमावेशी प्रकृतिका छन् र तिनको समर्थन आधार पूरै खस्केको छ। उनीहरूबाट शान्ति प्रक्रियाले पूर्णता पाउने कुनै सम्भावना नै छैन।

मुलुकमा शान्ति-सुरक्षाको स्थिति चिन्ताजनक छ। जनताको ध्यान आकर्षित गर्ने हत्या, विस्फोट र बन्दका घटनाहरू सन् २००८ को सुरुतिरभन्दा केही कम देखिएका छन्, तैपनि स्थायित्वको आभास भने थोरै पाइन्छ। सुदूर पूर्वदेखि सुदूर पश्चिम नेपालको पूरै तराई क्षेत्रमा असुरक्षाको वातावरण व्याप्त छ र धेरै ठाउँमा सरकार तथा प्रहरी प्रशासनको उपस्थिति शून्य बराबर छ। प्रहरीको नैतिक बल गिरेको छ र नेपाली सेना भने आफ्नै तालसुरमा छ। नेपाली सेनाले द्वन्द्वकालमा भएका भनिएका अपराधबारे आफूमाथि छानबिन गर्न र प्रजातान्त्रिक नियन्त्रण हुन दिन चाहेको छैन।

भारत, संयुक्त राष्ट्र र नेपाललाई सहयोग दिने अन्तर्राष्ट्रिय दाताहरूले शान्ति प्रवर्धनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आएका छन्। उनीहरूले सम्बन्धित सबै पक्षलाई निरन्तर दबाव दिइरहनु आवश्यक छ। शान्ति सम्झौताका अंशहरूलाई बिसन दिने हो भने त्यसले पूरै प्रक्रियालाई भताभुङ्ग पार्ने खतरा छ। सुरुको सम्झौता-वार्ताका आधार केवल राजा विरुद्धको साझा सङ्घर्ष थिएन, न त ती वार्ताहरू पार्टीहरूको निजी स्वार्थबाट निर्देशित थिए। त्यसपछाडिको प्रमुख र बलियो कारणमा जनताले चाहना राखेको शान्तिको खोजी थियो। त्यस शान्ति सम्झौतामा महत्त्वका धेरै कुराहरू परेका छैनन् भन्ने सबैले बुझेको तथ्य हो। तर विवाद हुन सक्ने त्यस्ता विषयहरूलाई शान्ति प्रक्रियाले ठेगान लगाउनेछ भन्ने मान्यता लिएर उनीहरू सहमतिमा पुगे जुन कुरा उचित थियो। किनभने आदर्शपूर्ण शान्ति सम्झौताको खोजीमा अल्झिरहँदा पुनः लडाइँ चम्कने खतरा थियो। अनेकन् राजनीतिक मतभिन्नता हुँदाहुँदै पनि उत्पन्न हुन सकेको सहमतिको भावनाले शान्तिपूर्ण सङ्क्रमणलाई उल्लेखनीय रूपमा इङ्गित गरेको थियो। नेपालका राजनीतिक नेताहरूले विलम्ब नगरी यस सामूहिक भावनालाई फेरि जगाउनुपरेको छ र शान्ति प्रक्रियालाई पार लगाउन उनीहरूले आफूलाई पुनः प्रतिबद्ध गर्नुपरेको छ।

सुझाउहरू

शान्ति तथा संवैधानिक प्रक्रियासित सम्बन्धित सबै राजनीतिक पत्रहरूलाई:

१. शान्ति प्रक्रियालाई पूर्ण गराउन आधारभूत सहमति पुनः कायम गर्ने र त्यसनिम्ति आवश्यक संयन्त्रको निर्माण गर्ने, उदाहरणका लागि:

क) प्राथमिकता तोक्न, विवाद समाधान गर्न र प्रक्रियालाई विचलित हुन नदिन अन्तर-पार्टी वा उच्चस्तरीय आयोग जस्ता उपयुक्त राजनीतिक समन्वयकारी संयन्त्र खडा गर्ने;

ख) पार्टीहरूले शान्तिप्रति गरेको प्रतिबद्धताको अनुसरण गरे नगरेको हेर्न र कुनै त्रुटिबारे निष्पक्ष तथ्यगत जानकारी उपलब्ध गराउन निष्पक्ष र सम्मानित नेतृत्वअन्तर्गत राष्ट्रव्यापी उपस्थिति भएको एउटा स्वतन्त्र अनुगमन निकाय खडा गर्ने;

ग) यस्तो निकायका लागि आवश्यक सचिवालय स्थापनार्थ तथा अन्य प्रविधिक विषयमा अन्तराष्ट्रिय सहयोग लिनेबारे गम्भीरतापूर्वक विचार गर्ने; र

घ) हालै गठन गरिएको सेना समायोजन विशेष समितिलाई माओवादी सेनाका लडाकाहरूको समायोजन र पुनर्स्थापनाबारे तुरुन्तै सार्थक छलफल सुरु गर्न लगाउने।

२. संवैधानिक प्रक्रिया अघि बढोस् भनी सुनिश्चित गर्न निम्न कार्य गर्ने:

क) नोभेम्बर २००५ देखि यता जून २००८ सम्ममा सबै पार्टीहरू मिलेर गरेका सम्झौताहरूमा उल्लेख गरिएका सहमति र सहयोगका कबुलहरूलाई पालना गराउने;

ख) नेपाली जनताका नाममा गरिएका वाचा पूरा गर्नु सर्वोच्च कर्तव्य हो भन्ने तथ्यलाई हृदयङ्गम गरी पुनः जनतासामु प्रतिबद्धता व्यक्त गर्ने;

ग) संविधानसभाका सम्बन्धित समितिहरूलाई तत्काल क्रियाशील तुल्याई उनीहरूलाई दिइएको जिम्मेवारी विषयमा जनताको राय लिन खुला र पारदर्शी जनसम्वाद चलाउने;

घ) छोटिएको भए पनि तोकिएको समयसीमाभित्रै कार्य सम्पादन गर्न प्रयास गर्ने, तर त्यसो भन्दैमा सार्थक छलफललाई कटौती नगर्ने।

नेपाल सरकारका लागि:

३. निम्न कार्य गरेर शान्ति प्रक्रियाउपर ध्यान पुऱ्याउने:

क) बृहत् शान्ति सम्झौतामा उल्लेख गरिएका आयोग र समितिहरू सकेसम्म फराकिलो सहभागिता हुने गरी खडा गर्ने;

ख) निर्णयकारी निकायहरूमा सक्षम र माथलो तहको प्रतिनिधित्व गराई प्रशासनिक सहयोग तथा अख्तियारी दिएर उनीहरूको जिम्मेवारी पूरा गराउन लगाउने;

ग) स्वतन्त्र अनुगमन संयन्त्र खडा भएको अवस्थामा पनि यसको प्रगति र समस्याबारे सरकारी प्रणालीद्वारा मन्त्रिमण्डललाई जानकारी गराइराख्ने।

४. शान्ति प्रक्रिया र विकास प्राथमिकता निम्न कार्य गरेर तय गर्ने :

क) सेप्टेम्बर २००८मा सरकारले प्रस्तुत गरेको नीति र कार्यक्रममा परेका मुख्य लक्ष्यहरूलाई गठबन्धनका घटकहरूको सहयोगमा प्रस्ट्याउने र खुलाउने;

- ख) द्विपक्षीय र बहुपक्षीय बाह्य सहयोग चाहिने विषय प्रस्टसित तोक्ने र प्रविधिक सहयोगको भरपूर उपयोग गर्ने; र
- ग) जनसञ्चारलाई सुधार गरी जनआकाङ्क्षालाई पूरा गर्ने यथार्थपूर्ण समय तोक्ने र शान्ति प्रक्रियाअन्तर्गत प्राप्त उपलब्धिहरूको खुलासा गरेर जनविश्वास बढाउने।
५. कमजोर शान्ति सुरक्षामा निम्न कार्य गरेर देखिने गरी सुधार ल्याउने:
- क) जनसुरक्षा हेर्न बनेको गृह मन्त्रालयअन्तर्गतको कार्यदललाई सघाउने, यसले अघि सारेका सिफारिसहरूको ध्यान दिने र तिनलाई लागू गराउन आवश्यक परे अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग लिने;
- ख) शान्तिपूर्ण हडताल र विरोध गर्न पाउने आधारभूत अधिकारको रक्षा गर्दै गैरकानुनी र शान्ति खल्बल्याउने उद्देश्यले गरिने विरोध घातक तरिकाले प्रयोग नगरी समन गर्ने;
- ग) मुख्य-मुख्य सडकहरू तथा पूर्वाधारका संरचनाहरूमा गस्ती गराउने र तिनलाई सुरक्षित राख्न साथै अस्थिर इलाकाहरूमा समुदायको सहयोगमा सुरक्षा व्यवस्था बढाउने; र
- घ) पार्टीका युवा दस्ताहरूका गैरकानुनी कार्य तथा प्रहरीको समानान्तर सङ्गठनका रूपमा उनीहरूबाट हुने कानुन बर्खिलाफ कार्यमाथि पूर्ण नियन्त्रण राख्ने।
६. शान्ति प्रक्रियामा धक्का पुग्ने बहानामा न्यायनिमित्त तत्काल चालिनुपर्ने कदमहरू नरोक्ने र त्यसनिमित्त निम्न कार्यहरू गर्ने:
- क) गम्भीर अपराधका सबै घटनाहरूको अनुसन्धान र तहकिकात गर्ने र दण्डहीनता संस्कृतिको अन्त्य गर्ने;
- ख) न्याय सम्पादनको बाटोलाई बदल्न खोज्ने कुनै पनि व्यक्ति वा संस्थाहरू विरुद्ध कारवाही गर्न सक्ने र कुनै विषयको मुद्दा चलाउन वा तहकिकात नगर्नका लागि दिइने दबावलाई अस्वीकार गर्न सक्ने गरी प्रहरीलाई अधिकारसम्पन्न गराउने;
- ग) बेपत्ता पारिएकाबारे र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगसम्बन्धी विधेयकलाई कानुन बनाउन अघि त्यसबारे सरोकारवाला व्यक्ति, विशेषज्ञ तथा जनसाधारणको राय बुझ्ने र अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड पूरा गरी विधायिका-संसदको स्वीकृति लिने र त्यसको छलफल हुन नदिनलाई अध्यादेशको प्रयोग नगर्ने;
- घ) अनुसन्धानका लागि उपयुक्त अन्तर्राष्ट्रिय प्राविधिक सहयोग प्राप्त गर्न अनुरोध गर्ने;
- ङ) द्वन्द्वकालमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानुनको गम्भीर उल्लङ्घन गरेको ठहर भएका व्यक्तिहरूको अनुसन्धान गरी कारवाही चलाउने र मानवअधिकार उल्लङ्घनका गम्भीर घटनाहरूबारे संयुक्त राष्ट्र मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयद्वारा तयार पारिएको प्रतिवेदनमा सुझावमोजिम कार्य गर्ने।

७. निम्न कार्य गरेर राज्यको सुरक्षा बलको व्यवस्थापनमा सुधार गर्ने:
- क) नेपाली सेनालाई सही अर्थमा प्रजातान्त्रिक नियन्त्रणमा ल्याउने, त्यसनिमित्त संसदीय रेखदेखको व्यवस्था गर्ने, समुचा खर्चको हिसाब-किताबको लेखापरीक्षण गराउने व्यवस्था गर्ने, सेनाको प्रजातान्त्रिकरणका लागि संवैधानिक स्वीकृतिप्राप्त कार्य योजनाको तर्जुमा गर्ने;
- ख) हालै खडा गरिएको राष्ट्रिय सुरक्षा परिषदलाई क्रियाशील तुल्याउने, त्यसनिमित्त यसलाई सचिवालयको सहयोग प्रदान गर्ने र राजनीतिक निर्णय प्रक्रियाका लागि आवश्यक व्यावसायिक ज्ञान प्राप्त गर्ने मञ्चको रूपमा यसलाई उपयोग गर्ने;
- ग) रक्षा मन्त्रालयको जिम्मेवारी तथा क्षमता बढाउने र आवश्यक भएमा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग लिई सैनिक तथा गैरसैनिक अधिकृतहरूका लागि संयुक्त तालिमको सुरुआत गर्ने;
- घ) द्वन्द्वकालमा भएका अपराधहरूबारे अनुसन्धान कार्य अघि बढाउन राज्य तथा राज्यइतर सुरक्षा शक्तिहरू, खासगरी नेपाली सेना, जनमुक्ति सेना र नेपाल प्रहरीबाट पुऱ्याइने अवरोधलाई हटाउने; र
- ङ) सुरुवा-बढुवा र परिचालनको विषयलाई राजनीतिकरण हुन नदिने तथा सेनाको हकमा सेना समायोजन विशेष समितिलाई अख्तियारी दिएर यसबारे लिइने महत्त्वपूर्ण निर्णयहरू जाँच्ने।

एकीकृत नेकपा (माओवादी) का लागि:

८. युद्धविरामप्रति पुनः प्रतिबद्धता जनाउने अनि सबै खाले राजनीतिक हिंसा अन्त्य गर्नेबारे बृहत् शान्ति सम्झौताका सर्तहरू तथा राजनीतिक बहुलवादप्रतिको निष्ठा शब्द र व्यवहारमा पूरा गर्ने।
९. जनमुक्ति सेनालाई सेना समायोजन विशेष समितिअन्तर्गत राख्ने प्रधानमन्त्रीको वाचा पूरा गर्ने र संवेदनशील विषयहरूमा सार्वजनिक रूपमा बोल्ने चलन समाप्त गर्ने।
१०. विशेषतः निम्न कार्यहरू गरेर शान्ति प्रक्रियाका मौजुदा प्रतिबद्धताहरू पूरा गर्ने:
- क) यङ्ग कम्युनिस्ट लिगको सैनिकीकरणको अन्त्य गर्ने र यसले कब्जामा लिएर उपयोग गरिरहेका ठाउँहरू छाड्न लगाउने;
- ख) उमेर नपुगेका र अयोग्य ठहरिएका लडाकाहरूलाई शिविरबाट तत्काल हटाउने र पुनर्वास कार्यक्रमहरूमा सरकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूलाई सघाउने;
- ग) प्रेस स्वतन्त्रता, मानवअधिकार र राजनीतिक बहुलवादको सम्मान गर्ने;
- घ) द्वन्द्वकालमा कब्जा गरिएका सम्पत्ति फिर्ता गर्ने; र
- ङ) द्वन्द्वकाल र युद्धविरामकालमा भएका अपराधहरूबारे छानबिन गर्न र कारवाही गर्न सघाउने।

स्थापित ठूला संसदीय पार्टीहरूका लागि:

११. निम्न कार्यहरू गरेर लोकप्रिय वैधानिकता फेरि प्राप्त गर्ने:

- क) आन्तरिक प्रजातन्त्रतर्फ गहकिला कदम चालेर पार्टी संरचनामा सुधार ल्याउने र सबैका चाहनाप्रति जागरुकता देखाउने;
- ख) पार्टीका विभिन्न तहहरूमा महिला, सिमान्तीकृत जात, जाति र क्षेत्रीय समूहहरूको प्रतिनिधित्व बढाउन तत्काल कदम चाल्ने;
- ग) हरेक पार्टीले छुट्टाछुट्टै र सामूहिक तवरमा सन् २००५ को बाह्र बुँदे सम्झौताले अपेक्षा गरेबमोजिम परिवर्तित आचरण देखाउन सार्वजनिक तवरमा पुनः प्रतिबद्धता देखाउने र त्यसअनुरूप कार्ययोजना अघि सार्ने।

अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय, खासगरी भारत, चीन, संयुक्त राज्य अमेरिका, युरोपेली समुदाय, संयुक्त राष्ट्र तथा अन्य दाताहरूका लागि:

१२. शान्ति प्रक्रिया नाजुक र अपूर्ण छ भन्ने तथ्य स्वीकार गरी तलका समेत कार्य गरेर उच्चस्तरमा राजनीतिक संवाद र सम्पर्क कायम राख्ने:

- क) शान्ति प्रक्रिया स्थगित भएमा वा राजनीतिक हिंसा रोक्न नसकिएमा सम्बन्ध बिग्रन सक्छ भनी सरकार तथा राजनीतिक पार्टीहरूलाई कडा चेतावनी दिने र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले सहमति तथा सहयोग खोजेको कुरा सुस्पष्ट पार्ने;
- ख) सार्वजनिक तवरमा र स्पष्ट रूपमा माओवादीहरूलाई हिंसा परित्याग गर्न माग गर्ने;
- ग) सबै पार्टीहरूलाई बृहत् शान्ति सम्झौता तथा अन्य सम्झौताहरूको परिपालना गर्न र तिनका दायराभित्र रहेर छलफल गर्न दबाव दिने; र
- घ) द्वन्द्वकालमा भएका भनिएका गम्भीर अपराधहरू छानबिन गर्न माग गर्ने र त्यसका लागि आवश्यकताअनुरूप प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराउने।

१३. सबै विकास कार्यक्रमहरू शान्ति तथा संवैधानिक प्रक्रिया पूरा गर्नका लागि आवश्यक आधार हुन् भन्ने तथ्यलाई स्वीकार गरी निम्न कार्यहरूमार्फत सहायतालाई डोऱ्याउने:

- क) शान्ति प्रक्रियाप्रति जनविश्वास कायम राख्ने खालका विकास कार्यक्रमहरू ल्याउने। उदाहरणका लागि, सरकारलाई युवाहरूका लागि रोजगार र अवसर सृजना गर्न प्रोत्साहित गर्ने;
- ख) विकास कार्यक्रम चलाउँदा वा सैनिक सहयोग गर्दा मानवअधिकार, राजनीतिक बहुलवाद र द्वन्द्व समाधानको नीतिलाई जोड दिने; र

ग) रकम सही ढङ्गले उपयोग होस् भन्ने सुनिश्चित गरेर हरहिसाबको पारदर्शितामाथि जोड दिँदै सरकारको नेपाल शान्ति कोष तथा संयुक्त राष्ट्रको शान्ति कोषलाई सहयोग दिने।

१४. सुरक्षा क्षेत्रको सुधारमा हुने ढिलाइबाट स्रोत-साधन खेर गई विकास कार्यमा असर पुग्ने र राजनीतिक प्रगतिलाई त्यसले रोक्ने तथ्यलाई स्वीकार गरी निम्न कार्य गर्ने:

- क) सुरक्षा क्षेत्रलाई प्रजातान्त्रिक नियन्त्रणअन्तर्गत ल्याउन चालिने प्रत्येक पाइला ठोस बनाउन जोड दिने;
- ख) संसदीय निगरानी संयन्त्र र रक्षा मन्त्रालयका लागि अनुरोध भएबमोजिम प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्ने; र
- ग) नेपाली सेनालाई नागरिक नियन्त्रण स्वीकार गर्न दबाव दिने र सैनिक तथा गैरसैनिक अधिकृतहरूको तालिम एवं क्षमतावृद्धिमा सघाउ पुऱ्याउने।

काठमाडौं/ब्रसेल्स, १९ फेब्रुअरी २००९

नेपालको धर्मराउँदो शान्ति प्रक्रिया

१. परिचय

नेपालको शान्ति प्रक्रियाले उल्लेखनीय उपलब्धि हासिल गरे तापनि हाल यसले सबैभन्दा गम्भीर अवरोधहरूको सामना गर्दैछ।^१ नोभेम्बर २००६ को बृहत् शान्ति सम्झौतामा तय गरिएको मार्गचित्र प्रमुख दलहरूबीचको विमति कारण तथा मधेसी आन्दोलन जस्ता बाह्य चुनौतीहरूद्वारा बिथोलिए तापनि अप्रिल २००८ मा संविधानसभाको निर्वाचन सफलतापूर्वक सम्पन्न भयो। गणतन्त्रतर्फको सङ्क्रमण शान्तिपूर्ण रह्यो र नयाँ संविधानसभामा देखिएको अभूतपूर्व विविधताले अझ बढी समावेशी राजनीतिको आशा जगायो। राष्ट्रपतिको निर्वाचन र अगस्त २००८ मा माओवादी नेतृत्वको सरकार गठन दुवै काममा आपसी तानातानीले गर्दा केही ढिलाइ भए तापनि ती कार्य अन्ततः भई छाडे।^२ मुख्य दलहरूबीच जून महिनामा सम्पन्न सम्झौताबाट यस कार्यमा सघाउ पुगेकोमा शङ्का छैन, तर पनि त्यस सम्झौताका थोरै मात्र प्रावधानहरू कार्यान्वयन भएका छन्।^३

^१ हालसम्मका प्रक्रियाबारे क्राइसिस ग्रुपको विगतका रिपोर्टहरू हेर्नुहोस्: संविधानसभा निर्वाचनबारे *नेपालको चुनाव र त्यसभन्दा पछि*, क्राइसिस ग्रुप एसिया रिपोर्ट नं. १४९, २ अप्रिल २००८ र पूरक निर्वाचनपछिको एसिया रिपोर्ट नं. १५५, *नेपालको चुनाव: शान्तिपूर्ण क्रान्ति?* र नं. १५६, *नेपालको नयाँ राजनीतिक परिदृश्य*, ३ जुलाई २००८; विभिन्न शान्ति सम्झौताबारे क्राइसिस ग्रुप रिपोर्ट नं. १०६, *Nepal's New Alliance: The Mainstream Parties and the Maoists*, २८ नोभेम्बर २००५; एसिया रिपोर्ट नं. १२६, *Nepal's Peace Agreement: Making it Work*, १५ डिसेम्बर २००६; एसिया ब्रिफिङ नं. ६८, *नेपालको नाजुक शान्ति प्रक्रिया*, २८ सेप्टेम्बर २००७; र एसिया ब्रिफिङ नं. ७२, *नेपाल: स्थगित शान्ति*, १८ डिसेम्बर २००७; र संवैधानिक प्रक्रियाबारे: एसिया रिपोर्ट नं. ९९, *Towards a Lasting Peace in Nepal: The Constitutional Issues*, १५ जून २००५; र नं. १२८, *नेपालको संवैधानिक प्रक्रिया*, २६ फेब्रुअरी २००७। २००७ यताका सबै रिपोर्ट र ब्रिफिङहरूका नेपाली अनुवादको पूर्ण पाठ www.crisisgroup.org/nepali मा उपलब्ध छ।

^२ एकता केन्द्र (मसाल) सँगको १३ जनवरी २००९ मा मिलेपछि नेकपा (माओवादी) लाई एकीकृत नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी), नामकरण गरियो। यस रिपोर्टमा एकतापूर्वको पार्टीलाई "नेकपा (माओवादी)" र एकतापछिको पार्टीलाई "एकीकृत नेकपा (माओवादी)" भनिएको छ।

^३ सम्झौतामा प्रस्तावित संवैधानिक संशोधनहरू अन्तरिम संविधानमा १५ जुलाई २००८ को पाँचौं संशोधनसँगै लागू गरिए तापनि कतिपय अन्य वाचाहरू पूरा हुन बाकी नै छन्। "Agreement between the political parties to amend the Constitution and take forward the peace process", २५ जून २००८, अनौपचारिक अङ्ग्रेजी अनुवाद www.un.org.np मा उपलब्ध छ।

मन्त्रपरिषद्को नियमित बैठक गराउने र निर्णय प्रक्रियामा सुधार गर्ने कामबाहेक नयाँ सरकारले एउटा महत्वाकाङ्क्षी बजेट पारित गर्‍यो, अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धहरूतर्फ सकारात्मक पाइलाहरू अघि बढायो र प्रशासनमा केही सुधार कायम गर्‍यो। संविधानसभाद्वारा व्यवस्थापिकासम्बन्धी केही कार्यहरू सम्पन्न गर्नुका साथै नयाँ संविधान लेखनको विस्तृत समयसारिणीको व्यवस्था भयो र विषयगत मस्यौदा समितिहरूको गठनसहित संविधान लेखन प्रक्रियाहरूउपर पनि सहमति कायम भयो। राष्ट्रपति प्रणालीको थालनीलाई सफलताको एउटा उदाहरण मान्नुपर्छ। आफ्ना व्यवहारलाई निर्देशित गर्ने कुनै स्पष्ट नजिरहरूको अभाव हुँदाहुँदै पनि राष्ट्रपति रामवरण यादव विवादभन्दा पर रहँदै राजनीतिक तानातानीभन्दा माथि उठेका छन्। राष्ट्रिय स्वार्थका निमित्त सबैलाई एकजुट भएर कार्य गर्नु आवश्यकताको सार्वजनिक सन्देश पनि प्रवाहित गरेका छन्। लोक सेवा आयोगको पुनर्गठन भएको छ र स्थानीय शान्ति समितिहरू तथा स्थानीय निकायहरूको गठन गर्नेबारे दलहरू सहमतिको निकट पुगेका सङ्केतहरू देखिएका छन्।^५

एकातिर कार्यकारी र अर्कोतिर संविधान लेखन अभ्यासका अभिभावकका रूपमा दोहोरो जिम्मेवारी निर्वाह गर्नुपरेकाले नयाँ सरकारले समस्याहरूको सामना गर्नुपरेको छ। उता विश्व आर्थिक परिस्थिति कठिन भइदिनाले नेपाललाई झनै गाह्रो परेको छ। वैदेशिक रोजगार खुम्चिने र नेपाल निर्भर रहँदै आएको रेमिट्यान्स घट्ने गरी आर्थिक वृद्धिलाई सुस्त पार्ने देखिन्छ।

यो रिपोर्ट धेरैजसो काठमाडौँकेन्द्रित राजनीतिक गतिविधिको सेरोफेरोमा रहेर तयार पारिएको हो। राजधानीको उच्च वर्गमा केन्द्रित रहेर मुलुकका अन्य भागहरू खासगरी दक्षिणको समथर तराईका महत्त्वपूर्ण मुद्दाहरूलाई बेवास्ता गर्दै नेपालबारे रिपोर्ट लेखे प्रचलन छ। शान्ति प्रक्रिया पनि काठमाडौँकेन्द्रित उच्चवर्गको मुद्दा बन्न पुगेको छ जो यसको ठूलो कमजोरी हो। क्राइसिस ग्रुपले विगतमा तयार पारेका रिपोर्टहरूमा तराई र अन्यत्रका मुद्दाहरूको

^५ मन्त्री रामचन्द्र झाले मध्य-फेब्रुअरीसम्ममा स्थानीय निकाय बनिस्कने वचन दिएका थिए। संविधानसभामा समानुपातिकतर्फबाट भएको पार्टीहरूको प्रतिनिधित्वका आधारमा नेतृत्वको बाँडफाँडका निमित्त सहमति जनाएका छन्, जसअनुसार एकीकृत नेकपा (माओवादी) लाई २३ जिल्लामा, नेपाली काङ्ग्रेस र नेकपा (एमाले) प्रत्येकलाई १६, मधेसी जनअधिकार फोरमलाई ५ र तराई मधेस लोकतान्त्रिक पार्टी (तमलोपा), राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी (राप्रपा) र नेकपा (माले) प्रत्येकलाई दुई जिल्लामा नेतृत्व दिइनेछ।

परीक्षण गरिएका छन् र पछि फेरि ती विषयहरूउपर छलफल गर्ने प्रयास गरिनेछ।

२. सहमति वा द्वन्द्व?

क) शान्ति प्रक्रियाको कुरा बाँकी छन्?

राजनीतिक सहमतिका मूलभूत कमजोरीहरू अहिले उजागर भएका छन्। बाह्र बुँदे सहमति र बृहत् शान्ति सम्झौतामा व्यक्त भावना नेपालको पुनर्निर्माण गर्ने गहिरो चिन्तनबाट नभई मूलतः अस्थायी स्वार्थको मिलनबाट निसृत भएका थिए । जनआन्दोलनपछिको समयमा दलहरूबीच विश्वास बढाउनेतर्फ कुनै ध्यान दिइएन। सात दल-माओवादी गठबन्धनभन्दा बाहिरबाट उठिरहेका चर्का स्वरहरूलाई विरोध र हिंसा उठेपछि मात्र सुन्ने काम भयो।

सेना र प्रहरी जस्ता संवेदनशील क्षेत्रहरूउपर समयमै निर्णय लिनुपर्नेमा सो नगरी निर्वाचन प्रक्रिया अघि बढाइयो। यसले आपस्तमा विद्यमान गम्भीर असहमतिहरूलाई झनै अमिल्याउँदै दलहरूबीचको दूरी बढायो। निर्वाचन परिणामले न्यूनतम साझा समझदारी पुनर्निर्माण गर्न झनै कठिन भयो। यथास्थितिवादका समर्थकहरूका निम्ति माओवादीको विजय सुरुमा अपाच्य र त्यसपछि अस्वीकार्य भयो। पराजित दलहरूबाट परिणामलाई अवैधानिक देखाउने प्रयास भएबाट परिवर्तनको जुन जनादेश निर्वाचनबाट प्राप्त भएको थियो त्यसको अवमूल्यन भयो र त्यसले संविधान लेखनको निम्ति दरकार पर्ने राजनीतिक समीकरणउपर प्रश्नचिन्ह खडा गर्‍यो।^५

निर्णय प्रक्रिया सङ्कुचित, असमावेशी र अपारदर्शी रहने गरेको छ। मतदाताको निर्णयको झिनो मात्र प्रभाव परेको छ, किनभने राजनीतिक संस्कृति नै त्यस्तो छ । स्थापित नेताहरू चुनावी हारबाट आफू सच्चिनुपर्छ भन्ने ठान्दैनन् । हालसम्म सार्वजनिक परामर्श र संवैधानिक प्रक्रियामा जनसहभागिता गराउने विषयमा टाउको हल्लाउने काम मात्र भएको छ, तथापि संविधानसभामा यस दिशामा कार्य गर्न उपसमितिहरूको गठन गरिएबाट केही प्रगति भएको मात्र सकिन्छ। शान्ति प्रक्रियाको गम्भीर समस्या भनेकै सहमति र

^५ पर्यवेक्षण गर्ने राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मुख्य मुख्य संस्थाहरूले निर्वाचनबारे आफ्ना पूर्ण रिपोर्ट प्रकाशित गरेका छन्। तीमध्ये केहीले निर्वाचनअधिका झडपहरू र प्रचार अभियानका क्रममा भएका अनियमितताहरूबारे विस्तृत विवरण प्रस्तुत गरेका छन् र यी सबै रिपोर्टमा निर्वाचनको वातावरण त्रासका कारण धमिलिएको बेहोरा उल्लेख गरेका छन्। तथापि, कुनै रिपोर्टमा पनि त्यसका कारण निर्वाचनको विश्वासनीयता घट्न गएको बताएका छैनन्। एउटा मुख्य राष्ट्रिय संस्थाको निष्कर्ष थियो, "नेपाली जनताले आफ्नो मताधिकार उल्लासका साथ एउटा चाडका रूपमा तथा शान्तिपूर्ण ढङ्गले र ठूलो सङ्ख्यामा आएर प्रयोग गरे। परिणामस्वरूप, केही छिटपुट घटनाहरूबाहेक कसैले पनि निर्वाचनको सम्पूर्ण परिणाम वा यसको सञ्चालनको विधिलाई लिएर गम्भीर चुनौती दिएको छैन... हामीले हाम्रा क्षेत्रीय र जिल्ला शाखाका पर्यवेक्षण र रिपोर्टका आधारमा निष्कर्ष निकालेका छौं, जसमा ती घटनाहरू (हिंसा, त्रास, मिडियामा असमान पहुँच र आचारसंहिताको उल्लङ्घन) बाट निर्वाचनको सम्पूर्ण परिणाममा कुनै गम्भीर असर परेन।" "नेपालको संविधानसभा निर्वाचन २००८: विस्तृत रिपोर्ट", राष्ट्रिय निर्वाचन पर्यवेक्षण कमिटी, काठमाडौं, अगस्त २००८, सारसङ्क्षेप।

त्यसको कार्यान्वयनबीचको दूरी हो। त्यसबाट संविधान लेखन निम्ति केही पाठ सिक्न सकिन्छ।^६

सुरक्षा क्षेत्रमाथिको पकड शक्ति सङ्घर्षको मियोको रूपमा रहेको छ। जनमुक्ति सेना समायोजनबारे देखिएको गतिरोध र अन्य मुद्दाहरूबारे तल विस्तारमा चर्चा गरिएको छ। शान्ति सम्झौताका अन्य थुप्रै विषयहरूको समाधान र कार्यान्वयन हुन बाँकी नै छ। केही अपवादहरूबाहेक माओवादीहरूले न त द्वन्द्वका बेला जफत गरेका सम्पत्ति फिर्ता गर्ने आफ्नो बारम्बारको प्रतिज्ञा पूरा गरेका छन्, न त समानान्तर संरचनाहरू नै पूर्णतः खारेज गरेका छन्।^७ स्थानीय सरकारको गठन हुन बाँकी छ, यद्यपि अन्तरिम तवरमा निकायहरू सिर्जना गर्ने सम्बन्धमा पार्टीहरू सहमतिको निकट पुगेका छन्। प्रशासन र सेवा प्रदायक कुराहरू टालटुले प्रकृतिका छन्, ७५ मध्येका ६ जिल्लाहरूमा मात्रै सबै गाविसहरूमा सचिव खटाइएका छन्। बृहत् शान्ति सम्झौता र त्यसपछिका सम्झौताहरूमा उल्लेख गरिएका धेरैजसो आयोग र समितिहरूको गठन भएको छैन।^८

^६ संयुक्त लोकतान्त्रिक मधेसी मोर्चा (संलोममो) र सङ्घीय गणतान्त्रिक राष्ट्रिय मोर्चा (संगरामो) सँग गरिएका सम्झौताका मुख्य बुँदाहरू कार्यान्वयन गरिएका छैनन्। संलोममोसंगको आठ बुँदे सम्झौता www.unmin.org.np/downloads/keydocs/2008-02-28-Agreement.SPA.Govt.UDMF.NEP.pdf मा उपलब्ध छ; अनौपचारिक अनुवाद भने www.unmin.org.np/downloads/keydocs/2008-02-28-Agreement.SPA.Govt.UDMF.ENG.pdf मा छ। सरकार-संगरामो पाँच बुँदे सम्झौता www.unmin.org.np/downloads/keydocs/2008-03-02-Agreement.SPA.Govt.FRNF.NEP.pdf मा छ; अनौपचारिक अङ्ग्रेजी अनुवाद भने www.unmin.org.np/downloads/keydocs/2008-03-02-Agreement.SPA.Govt.FRNF.ENG.pdf मा छ।

^७ जफत गरिएका सबै सम्पत्ति फिर्ता गर्ने लामो समयदेखिको आफ्नो वाचाप्रति माओवादीले जून २००८ मा एउटा म्याद तोकेरै पुनः प्रतिबद्धता जनाए: “१५ दिनभित्रै माओवादीले आठ राजनीतिक दलहरूसँग ३० मार्च २००७ मा गरेको सम्झौताको पहिलो बुँदा लागू गर्नेछ, जसमा भनिएको छ, “द्वन्द्वकालमा माओवादीले नियन्त्रणमा लिएका निजी र सार्वजनिक घरहरू, जमिन, कार्यालयहरू, कारखानाहरू तथा सवारी साधनहरूसमेतका सबै सम्पत्तिहरू सम्बद्ध व्यक्ति वा निकायहरूलाई फिर्ता गरिनेछ। घर, जमिन, कार्यालय, कारखानासहितका यी सम्पत्तिको प्रयोगमा बाधा-अवरोध पुऱ्याउने जो कोही विरुद्ध प्रशासनले कानुनबमोजिम कारवाही गर्नेछ।” “शान्ति प्रक्रियालाई अघि बढाउन संविधान संशोधन निम्ति राजनीतिक दलहरूबीच भएको सम्झौता”, २५ जून २००८, धारा ४। सन् २००९ को सुरुतिर माओवादीले करिब तीन दर्जन जिल्लाहरूमा सम्पत्ति फिर्ता गरे, जसमा पूर्व राजावादी प्रधानमन्त्रीहरू सूर्यबहादुर थापा र लोकेन्द्रबहादुर चन्द सहित अन्य पार्टी नेताहरूको सम्पत्ति परेका थिए। “सम्पत्ति फिर्ता सुरु”, *क्रान्तिपुर*, ३ फेब्रुअरी २००९।

^८ जून २००८ को सम्झौता (धारा ५) मा भनिएको छ: “बृहत् शान्ति सम्झौताका अझैसम्म पनि लागू गर्न नसकिएका बुँदाहरूसहित, विगतका सम्झौता र समझदारीका प्रावधानहरूको कार्यान्वयनका क्रममा राजनीतिक सहमतिका आधारमा एक महिनाभित्र केही आयोगहरू बनाइनेछन्, जसमा राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनर्स्थापना आयोग, सत्य निरूपण आयोग, उच्चस्तरीय राज्य पुनर्संरचना आयोग, बेपत्ता पारिएकाका निम्ति अनुसन्धान आयोग, वैज्ञानिक भूमिसुधारको अध्ययन र सुझाउ आयोग र धारा १५४ मा उल्लेख भएअनुसारका अन्य आयोगहरू रहनेछन्। संविधानअनुरूप ती आयोगहरूले महिला, दलित, आदिवासी जातीय समूहहरू, मधेसी, अपाङ्ग, मजदुर तथा किसानहरूसहित मुलुकका विभिन्न वर्गका हक तथा स्वार्थको प्रवर्धन तथा रक्षा गर्नेछन्।” तथापि, संविधानमा सरकारले “गर्छ” नै भन्नुको सट्टा “गर्नेछ” भनेर उल्लेख गरिएको छ। अन्तरिम संविधान, धारा १५४।

शान्ति सुरक्षाको स्थिति अत्यासलाग्दो गरी कामजोर भएको छ, अझ खासगरी तराईमा।

बढ्दो अशान्ति, बन्द र हडताबाट आर्थिक क्रियाकलाप नराम्ररी बिथोलिएको छ र नयाँ लगानीलाई हतोत्साहित पारेको छ।^९ राजनीतिक दलहरू सम्बद्ध युवा लडाकू दस्ताहरूको निर्माणले यस समस्यालाई झनै चर्काएको छ।^{१०} यस्ता दस्ताहरूमध्ये धेरै माओवादीको सैन्य सङ्गठन यङ्ग कम्युनिस्ट लिग (वाईसीएल) को प्रतिकारमा गठन भएका हुन्।^{११} जनमुक्ति सेनाका शिविरबाट नाबालिग र अयोग्य ठहरिएका लडाकूहरूलाई हटाउने र उनीहरूको पुनर्स्थापना गराउने काममा निकै विलम्ब भइसकेको छ।

दण्डहीनता चुलिँदो छ र यसले राज्यदेखि सशस्त्र समूहहरूका गतिविधिसम्मलाई गाँजेको छ। युद्धविराम अवधिमा अनेक किसिमका अपराध गर्नेहरूलाई दण्डित गरिएन। माओवादीद्वारा भएको व्यापारी रामहरि श्रेष्ठको अपहरणपछिको हत्यालगायत कम्तीमा चार जना पत्रकारहरूको हत्या मानवअधिकार उल्लङ्घनका चरम उदाहरण हुन्।^{१२}

मुलुकभरि, खासगरी मध्य र पूर्वी तराईमा सयौं व्यक्तिहरूको हत्या भएको छ। हुन त सन् २००८ को आरम्भदेखि हत्या-हिंसाको तह केही घटेको छ।^{१३} युद्धविराम वा शान्ति प्रक्रिया अनुगमन गर्ने संयन्त्रको कमी झनै गम्भीर विषय बनेको छ। यसले गर्दा कुनै अनुसन्धान र आधारबिना नै कसैलाई कुनै अपराध गरेको बात लगाउन सजिलो भएको छ।

^९ सन् २००८ मा विभिन्न समूहहरूद्वारा गरिएको हडताल र बन्दको आह्वानबाट सर्वाधिक जिल्लाहरू प्रभावित भए (जनवरीमा ३६ जिल्लाहरू प्रभावित भए जसमा १७ समूह संलग्न थिए), अक्टोबरमा त्यो नाटकीय रूपमा घट्यो (दुई समूहद्वारा चार जिल्ला प्रभावित) तर नोभेम्बरमा पुनः बढ्यो (१० समूहहरूद्वारा १८ जिल्लाहरू प्रभावित)। धेरैजसो घटनाहरूमा सङ्गठित समूहहरू भन्दा पनि “स्थानीय बासिन्दाहरू” जिम्मेवार थिए (स्थानीय बासिन्दाहरूले सवारी दुर्घटनामा पैदल यात्रुको मृत्यु जस्ता घटनाहरूमा समेत राजमार्ग बन्द गरे); अर्को सबैभन्दा मुख्य बन्द आह्वानकर्ता निर्वाचन पूर्वको संलोममो गठबन्धन थियो। “Nepal: Total Reports of Bandhs/Blockades in 2008”, UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs, काठमाडौं, www.un.org.np मा छ।

^{१०} माओवादीबाहेक, एमालेको युथ फोर्स पनि झनै सक्रिय छ। मध्य नोभेम्बरमा तीन अन्य पार्टीहरू; तमलोपा, राप्रपा (नेपाल) र चुरे भावर एकता पार्टीले पनि नयाँ युवा समूहहरू बनाए।

^{११} २४ जनवरी २००९ मा वाईसीएललाई यङ्ग कम्युनिस्ट डेमोक्रेटिक लिग भनेर नामकरण गरियो। यस रिपोर्टमा उक्त संस्थालाई नाम परिवर्तन हुनुअघिको सन्दर्भमा बहुप्रचलित “वाईसीएल” नै भनिएको छ।

^{१२} सन् २००६ यता चार पत्रकारहरू— उमा सिंह, जेपी जोशी, वीरेन्द्र साह र पुष्करबहादुर श्रेष्ठ मारिएका छन्। प्रकाशसिंह ठकुरी जुलाई २००७ देखि बेपत्ता छन्। नेपाल पत्रकार महासङ्घले सन् २००८ मा ३४२ प्रेस स्वतन्त्रता हननका घटनाहरू भएका रेकर्ड गरेको छ, जसमा पत्रकारहरू र मिडिया संस्थाहरूमाथि बढ्दो भौतिक आक्रमणका घटनाहरू परेका छन्। यसका कारण फेब्रुअरी २००९ मा आएको अन्तर्राष्ट्रिय मिडिया मिसनले प्रेस स्वतन्त्रता अझै “गम्भीर खतरा” मा रहेको चेतावनी दियो। “Nepalese media in great danger, International Press Freedom Mission finds”, Reporters Without Borders, ८ फेब्रुअरी २००९।

^{१३} विस्तृत तथ्याङ्क खण्ड ५.ख.२ मा हेर्नुहोस् तल “सार्वजनिक सुरक्षा।”

माओवादी र अन्य राजनीतिक नेताहरू विरुद्ध लागेका अभियोगहरूको गम्भीरतालाई मनन नगरी हचुवाका भरमा ती खारेज गरिएका छन्।^{१४} सुस्त नै भए पनि बलपूर्वक बेपत्ता पारिएकाहरूबारे छानबिन गर्ने आयोगको गठन, सत्य निरूपण आयोग गठन निमित्त ऐनको मस्यौदा गर्नेतर्फ पाइला चालिएकाले सङ्क्रमणकालीन न्यायको दिशामा केही हुन सक्ने देखिन्छ। तर, पीडितहरूका आवाज सुन्ने तथा उनीहरूका तत्कालको खाँचोलाई हेर्ने उपयुक्त संयन्त्र बनाउनेबारे राष्ट्रिय बहस सुरु गर्नेतर्फ थोरै पनि प्रयास भएको छैन। अपहरण, यातना, बलात्कार र हत्यालगायतका सिलसिलाबद्ध युद्ध अपराधहरूमा आरोपित राष्ट्रिय सेनाका सैनिक वा अधिकारीहरूमाथि कुनै कारवाही नहुनु दण्डहीनताको जल्दोबल्दो उदाहरण हो।

ख) माओवादी नेतृत्वको सरकार: शक्तिबिनाको सत्ता?

माओवादी सरकारको रेकर्ड मिश्रित रहेको छ। दैनन्दिनीका न्यूनतम कार्य सम्पन्न गर्दै गठबन्धन बढेको छ। केही मोर्चाहरूमा सरकारले अनपेक्षित सफलता हासिल गरेको छ। मन्त्रीहरूको विदेश भ्रमणले विशेषगरी प्रधानमन्त्री पुष्पकमल दाहाल “प्रचण्ड” का भ्रमणहरूले माओवादी सत्ता हत्याउन लागिपरेका छन् भन्ने त्रासलाई केही मत्थर पारेको छ। अनुमान विपरीत सरकारले नाटकीय रूपमा राजस्व सङ्कलन बढाएको छ र आफ्नो महत्वाकाङ्क्षी बजेटको लक्ष्य प्राप्तितर्फ अघि बढेको छ।^{१५} उच्च आय हुनेहरूलाई करको दायरामा पार्न ल्याइएको स्वयं कर घोषणाको नीतिले केही व्यापारीहरूलाई चिढाए तापनि यसबाट उल्लेखनीय रकम सङ्कलन हुन सकेको छ।^{१६} यसप्रकार राजस्व बढे तापनि विकास खर्च भने घटेको छ।^{१७} माओवादी अर्थमन्त्री बाबुराम भट्टराई र अर्थसचिव रामेश्वर खनालबीचको असल कार्यगत सम्बन्ध र व्यावसायिकताले दाताहरूलाई प्रभावित पारेको छ। हरेक “मन्त्रीलाई हेर्दा यो सरकार अन्तरिम सरकारभन्दा धेरै नै गम्भीर देखिन्छ। मन्त्रिपरिषद्को बैठक नियमित बस्छ र कुनै एजेण्डालाई आकार दिने कोसिस गर्छ। सरकारलाई अहिले नै काम नलाग्ने भनिहाल्न मिल्दैन”, एक कूटनीतिज्ञ बताउँछन्।^{१८} राष्ट्रिय साक्षरता अभियानको थालनी,

निःशुल्क सुत्केरी सेवाका प्रावधान र पर्यटक आगमनमा देखिएको वृद्धि उल्लेख गर्न लायकका सुखद खबर हुन्।^{१९}

तर माओवादी नेतृत्वको सरकारलाई सबैतिरबाट अहिल्यै असफल बताइएको छ। एक हदसम्म पूरै प्रसजगत् सरकारको आलोचक रहनाको कारणले यसो भएको हो र सरकारको सञ्चारमाथिको कमजोर पकड पनि उत्तिकै दोषी छ। तर, यसमा सरकारको आफ्नै कमजोरी बढी जिम्मेवार छ। सम्झौता गर्न र मेलमिलापवादी वक्तव्य जारी गर्नमा माओवादी पार्टी जति छरितो देखिएको छ कार्यान्वयनमा चाहिँ त्यति नै कमजोर। एकीकृत नेकपा (माओवादी) को संविधानसभामा जस्तो बहुलवादी आधिपत्य छ। सत्तामा त्यसको दह्रो पकड वा स्पष्ट नीतिका रूपमा अनुवाद हुन सकेको छैन। अहिलेको विद्युत् सङ्कट, न्यून लगानीको परिणति हो र यसमा माओवादीहरू पनि अंशतः जिम्मेवार छन् (द्वन्द्वकालमा जलविद्युत् परियोजनाउपर हमला गर्ने र बिगाने काम उनीहरूबाट भएको थियो।) अहिले प्रतिदिन आठ घण्टामा विद्युत् सेवा सीमित छ।^{२०} यसले राजनीतिक दृष्टिले प्रभावशाली सहरी मध्यम वर्गलाई नराम्ररी असर पारेको छ र सरकारमाथि दबाव बढ्न गएको छ। यसबाट तत्कालै राहत पाउन सकिने देखिँदैन।

एउटा जुझारु पार्टीले परम्परावादी संस्थाहरूमाफत कार्य गर्नुपर्दा सामना गर्नुपर्ने अवरोधहरू प्रस्टै थिए। निर्वाचन पूर्व दुईपटक अन्तरिम सरकारमा सहभागी भइसकेकाले माओवादी स्वयंलाई यसबारे राम्ररी हेक्का छ। सरकार चलाउनु सोचेभन्दा बढी नै कठिन भएको भन्ने प्रचण्डको भनाइको कुनै अर्थ छैन। वास्तवमा प्रशासनतन्त्र सुस्त र न्यायपालिका परम्परावादी भए पनि तिनलाई सह्यालन नसकिने होइन। पछिल्ला अनुभवहरूबाट के देखिएको छ भने यदि राम्ररी हाँक्न सकेमा तिनीहरूले नयाँ शक्तिकेन्द्रतर्फ आफूलाई अभिमुख गर्छन्। कर्मचारीतन्त्र दूरदृष्टि राखे, समर्पित र व्यावसायिक तरिकाबाट काम गर्ने मन्त्रीहरूबाट प्रेरित हुन सक्छन्, तर पार्टीका बिल्ला लगाइदिनाले रुष्ट हुन्छन्। यस्तो सम्भावना हुँदाहुँदै असफल हुनु भनेको कर्मचारीतन्त्रको अटेरिपन नभई योजना

^{१९} गोपाल शर्मा, “Record tourist numbers as Nepal emerges from civil war”, Reuters, १० जनवरी २००९।

^{२०} ऊर्जासम्बन्धी योजनालाई पछि धकेल्ने एकमात्र कारण द्वन्द्व होइन। नेपाल विद्युत् प्राधिकरणका एक पूर्व प्रबन्ध निर्देशकले भने: “दस वर्ष लामो द्वन्द्वकालमा व्यास दयनीय सुरक्षा स्थितिका कारण निजी क्षेत्रका सम्भावित लगानीकर्ताहरू जल-विद्युत् योजना सञ्चालन गर्नबाट निश्चय नै हच्किए। तथापि, यस कुराले सरकार र प्राधिकरणलाई उत्पादक क्षमता बढाउन रोकेको थिएन। सरकारमा हुने परिवर्तनसँगै सार्वजनिक निकायका प्रमुखहरूको पनि पजनी हुन थाल्यो र यसै क्रममा प्राधिकरणमा पनि प्रबन्ध निर्देशकको नियुक्ति हुन्छ। जुन कुरा योग्यताका आधारमा नभएर अरू नै कारणहरूबाट हुने गर्दछ।” अजित एन.एस. थापा, “Extended load-shedding: symptom of deeper malaise”, *The Himalayan Times*, १९ जनवरी २००९। अर्थ सचिवले काली गण्डकी ‘ए’ परियोजना (सन् १९९७ मा सुरु गरिएको तर २००४ मा मात्र निर्माण थालिएको) र मध्य मस्यौड्दी परियोजना (जून २००८ को अन्त्यतिर तोकिएको समयभन्दा तीन वर्ष ढिलो प्रसारण लाइनमा आयो) को ढिलाइका निमित्त स्थानीय एजेन्टहरूलाई दोष दिएका छन्, “Parties accused of lacking political will”, *ekantipur.com*, २२ जनवरी २००९।

^{१४} २३ अक्टोबर २००८ मा सरकारले बलात्कार, डकैती र लागू पदार्थ तस्करीसहितका अपराधमा आरोपित राजनीतिक पार्टीका कार्यकर्ता विरुद्धका ३४९ मुद्दाहरू फिर्ता लियो। यीमध्येका ५३ मुद्दाहरू बृहत् शान्ति सम्झौता भएपछि दर्ता भएका थिए।

^{१५} आर्थिक वर्ष २००८-०९ को पहिलो चार महिनामा राजस्व सङ्कलन ३५.४ प्रतिशतले बढेर ३३ अर्ब रुपियाँ पुग्यो। “Revenue collection soars to Rs 33 billion”, *nepalnews.com*, १ जनवरी २००९।

^{१६} अभियान समाप्त हुनु एक दिन अघिसम्ममा १० प्रतिशत कर दाखिला गरेर ३.४५ अर्ब बराबरको सम्पत्ति घोषणा भएको छ। मिलनमणि शर्मा, “Self disclosures touch Rs 3.45b”, *myrepublica.com*, १० फेब्रुअरी २००९।

^{१७} “Development expenditure tumbles by 23 pc”, *nepalnews.com*, २० जनवरी २००९।

^{१८} क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, काठमाडौं, डिसेम्बर २००८।

बनाउनेतर्फको माओवादीको कमजोरी र सरकार चलाउने काममा माओवादीले आफूलाई अभ्यस्त पार्न नसक्नु हो।

सरकार सञ्चालनमा माओवादी सर्वसत्तावादीभन्दा पनि उनीहरूको ढङ्ग नपुगेको देखिन्छ। उनीहरूले आफ्ना धेरैजसो समय एजेण्डा तय गरेर अधि बढ्नुभन्दा पनि प्रतिक्रियात्मक कार्यमा खेर फालेका छन्। दिनप्रतिदिनको माथापच्चीमै उनीहरू फँसेका छन् र त्यसमा धेरै समस्याहरू उनीहरूबाटै सृजित हुन्। त्यसले गर्दा केही गरेर देखाउने मन्त्रीहरूका प्रयास निष्प्रभावी भएका छन्। सरकारका नीति प्रस्ट्याउन “प्रेससँगको साप्ताहिक भेटघाटको आयोजना गर्ने”, संविधानसभाका माओवादी सदस्यहरूका निम्ति आचारसंहिताको विकास गर्ने तथा अनावश्यक पारम्परिक कार्यक्रमहरूमा भाग लिएर समय बर्बाद नगर्ने भन्ने प्रधानमन्त्रीको प्रतिज्ञा जस्ता कुराहरूका प्रभाव कस्तो हुनेछ त्यो हेर्न बाँकी नै छ।

नोभेम्बर २००८ मा नेकपा (माओवादी) र गठबन्धनमा सबैभन्दा ठूलो साझेदार नेकपा (एमाले) ले मिलेर एउटा संयोजन समितिको गठन गरेका थिए र डिसेम्बरमा उनीहरू चार उच्चस्तरीय आयोगहरू निर्माण गर्न सहमत भएका थिए।^{२१} तर, यिनीहरूबीचको साझेदारी अझै धरमरमा छ। उनीहरूमा विमति रहेसम्म उनीहरूबीच आत्मविश्वास जागृत हुन नसक्नु कुनै आश्चर्य होइन। प्रधानमन्त्रीको समस्या निरूपणमा जुन कुशलता देखिएको छ, त्यो रणनीतिकभन्दा पनि चालबाजी मात्र सिद्ध भएको छ। उदाहरणका लागि, प्रचण्डले ११ नोभेम्बरमा हस्ताक्षर गरी नौ बुँदे माग पूरा गरिदिएर नेपाली काङ्ग्रेसलाई चकित पारे र बजेट पारित गर्न नदिने उनीहरूको धम्कीलाई टारिदिए। तर, उनले आफ्ना प्रतिबद्धताहरू कार्यान्वयन गर्न कुनै तत्परता देखाएनन्। यसैबीच उनी आफैले र अन्य माओवादी नेताहरूले “नयाँ क्रान्ति” गर्ने पटकपटकको धम्की दिने गरेकाले एकीकृत नेकपा (माओवादी) को नियतमाथि शङ्का बढाउने काम गरेको छ।^{२२}

काठमाडौँको जनमत-उत्पादक वृत्तहरूका लागि माओवादी अझै पनि बाहिरिया हुन्। संविधानसभामा आफ्नो निकटतम प्रतिद्वन्द्वीभन्दा दुई गुना बढी सिट भए पनि मूलधारको मिडियामा उनीहरूको आवाज बिल्कुल सुनिदैन। एकीकृत नेकपा (माओवादी) पार्टीका आफ्नै सदस्यहरूबाहेक उनीहरूका पक्षमा कुनै पनि स्तम्भकार, टिप्पणीकार, नागरिक समाजका कार्यकर्ता, मानवअधिकारकर्मी, वकिल, पत्रकार वा प्राज्ञिकहरू कलम चलाउँदैनन्। यसको विपरीत नेपाली काङ्ग्रेस भने पञ्चायतका हस्तीहरू, शाही सल्लाहकारहरू र सेनाका दूतहरूबाट दिनहुँजसो गरिने सार्वजनिक प्रशंसाको ओइरोबाट पुरिएको देखिन्छ। यी तिनै व्यक्तिहरू हुन् जसले दुई-दुईपटक

भएको शाही कू र्चर त्यसको स्वागत गरेका थिए र काङ्ग्रेस सरकारलाई च्युत गरेर तिनका नेताहरूलाई जेल कोचेका थिए।

धेरै हदसम्म माओवादीको यो अप्ठेरो स्थिति उनीहरू आफैले सृजना गरेका हुन्। उनीहरू अक्सर आफूलाई बौद्धिकता उत्पादन गर्ने राजधानीको कक्केल र सेमिनार सर्कलबाट टाढै राख्छन्। यसको विपरीत उनीहरूले जानिबुझी र पटक-पटक प्रेस, व्यापारिक समुदाय र अन्य स्थापित शक्तिहरूलाई बैरी बनाएका छन्, जसको सहयोग पाउन उनीहरूले सुरुसुरुमा लोलोपोतो गरेका थिए। आफ्ना प्रतिबद्धताहरू पूरा गर्न असफल भएका प्रमाणहरू अकाट्य हुँदाहुँदै उनीहरू त्यसनिम्ति अनेक कुरालाई दोष दिन्छन्। आफूलाई पुराना पार्टीहरूकै रूपमा ढाल्न खोजेकाले उनीहरूले यो सङ्कट निम्त्याएका हुन्। सरकारको छवि नातावाद,^{२३} कृपावाद, फजुलको विदेश भ्रमण, गुटबन्दी र निर्णय लिन नसक्ने कमजोरीका कारण धमिलिएको छ।

उनीहरू पहिलेका आफ्ना विरोधीहरूलाई अँगालो हाल्न पुगेका छन्। उनीहरूले पूर्व राजावादीहरूसहित शङ्कास्पद पृष्ठभूमिका व्यक्तिहरूलाई आफ्ना सल्लाहकार बनाएका छन्। त्यस्ता व्यक्तिका विगतलाई माओवादीहरू मेटाउन सक्दैनन् र तिनलाई लोकतन्त्रप्रति प्रतिबद्ध बनाउन पनि सक्दैनन्। विकासको काममा सरकार सफल भएको हेर्न चाहने गैरमाओवादीहरू राष्ट्रिय योजना आयोगको नेतृत्वमा अत्यन्तै सम्मानित प्राज्ञिक व्यक्तित्व एवं विज्ञ पीताम्बर शर्माको नियुक्तिबाट प्रसन्न भएका थिए।^{२४} तर, सरकारले उनलाई एक्लाएर होच्याएपछि उनी राजीनामा दिन बाध्य भए।

गठबन्धन सरकारभित्र र बाहिरका धेरैका आँखामा माओवादी अझै पनि एक अवैधानिक शक्ति हो। उनीहरूको लोकतान्त्रिक रूपान्तरण पूरा नभएकाले वा उनीहरूले निर्वाचनमा धाँधली गरेर जिते भन्ने धारणा भएकाले त्यस्तो विचार आएको हुन सक्छ अथवा काङ्ग्रेस नेता गिरिजाप्रसाद कोइरालाका शब्दमा दीर्घकालीन नीतिहरू तर्जुमा गर्ने जनादेश नभएको यो एक “काम चलाउ सरकार” भएकाले हुन

^{२३} एकीकृत नेकपा (माओवादी) उपर नातावादको आरोप लागेकोमा प्रचण्डको परिवार आवद्ध निम्न पदहरू छन्: समीर दाहाल (प्रम कार्यालयका उप-सचिव), प्रचण्डका कान्छा भाइ नारायण दाहालका छोरा; गंगा दाहाल (प्रम कार्यालयकी अधिकृत), प्रचण्डकी कान्छी छोरी (भारतीय नागरिक); गंगाराम दाहाल (नियुक्त नगरिएका वैदेशिक मामिला अधिकृत), प्रचण्डका सहोदर भाइ; रेनु पाठक (संविधानसभा सदस्य), प्रचण्डकी छोरी; अर्जुन पाठक (संविधानसभाका अधिकृत), प्रचण्डका ज्वाइँ; प्रकाश दाहाल (प्रमका निजी-लेखापाल), प्रचण्डका छोरा, उप-सचिव सरहको तलब; नारायण दाहाल (संविधानसभा सदस्य), प्रचण्डका भतिजा। बाबुराम भट्टराईका नातेदारहरू: हिसिला यमी (पर्यटनमन्त्री), बाबुरामकी पत्नी; तरनाज पाण्डे (प्रमका सल्लाहकार), बाबुरामका भतिजा; प्रया यमी (राष्ट्रिय योजना आयोग), हिसिलाकी दिदी; तिमिला यमी (खानेपानी योजनाकी अध्यक्ष), हिसिलाकी दिदी; चिरिक शोभा (खानेपानी योजनाकी सदस्य), हिसिलाकी दिदी; बाबुरामका भाइ (कर निर्धारण समिति), काठमाडौँ खानेपानीका प्रमुख। अर्जुन जावली, “कार्यकर्ताको कठघरामा प्रचण्ड- बाबुराम”, *दृष्टि*, १८ नोभेम्बर २००८। हिसिला यमीले आफ्ना नातेदार कयोदेवी यमीलाई लोकसेवा आयोगको सदस्यमा सिफारिस गरिन्। “CC recommends PSC members”, nepalnews.com, २३ जनवरी २००९।

^{२४} राष्ट्रिय योजना आयोगका प्रमुख उपाध्यक्ष हुने र प्रधानमन्त्री पदेन अध्यक्ष रहने व्यवस्था छ।

^{२१} यिनीहरू राज्य पुनर्संरचना आयोग, वैज्ञानिक भूमिसुधार आयोग (माओवादी केन्द्रीय समिति सदस्य हरिबोल गजुरेलद्वारा नेतृत्व गरिने), बेपत्ता पारिएकाहरूका अनुसन्धान आयोग र सत्य निरूपण आयोग हुन्।

^{२२} उदाहरणका लागि हेर्नुहोस् “PM reiterates revolt warning”, nepalnews.com, १५ जनवरी २००९।

सकछ। काङ्ग्रेस अप्रिल २००६ पछिको अनिर्वाचित सरकारबारे भने यस्तो प्रश्न गर्न खोज्दैन। किनभने त्यसको नेतृत्व काङ्ग्रेस आफैले गरेको थियो। त्यस सङ्क्रमणकालीन सरकारको तुलनामा यो सरकार लोकप्रिय मतदानबाट जनादेश प्राप्त र संवैधानिक रूपले अधिकारसम्पन्न छ। यसले संविधान लेखनकार्यलाई नेतृत्व दिँदै सरकारको रूपमा पनि कार्य गर्नुपरेको छ, जसरी संविधानसभालाई संविधान मस्यौदा गर्ने र विधायिकाको दोहोरो भूमिका दिइएको छ। उता माओवादीको आलोचना गर्नेहरूचाहिँ गठबन्धन सरकारमा उनीहरूको नेतृत्वदायी भूमिका र शान्ति प्रक्रियामा रहेको उनीहरूको त्योभन्दा ठूलो भूमिका खुट्याउनमा असमर्थ रहेका छन्। तर जे भए तापनि यस्ता आलोचनाको उत्तर दिने काम पनि माओवादी स्वयंको हो। किनभने, उनीहरू अहिले प्रतिपक्षमा छैनन्।

ग) जिउँदो छ पुरानो नेपाल

सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रमा रूपान्तरित, प्रगतिशील र सामाजिक रूपले समावेशी “नयाँ नेपाल” को निरन्तर रटानका बाबजुद पुरानो नेपालको अवसानको चर्चा अतिशयोक्तिपूर्ण ढङ्गले गरिएको छ। राजतन्त्रको अन्त्यले धेरै अर्थमा राजतन्त्रले धानिराखेको वर्गका स्वार्थहरूलाई लाभ पुऱ्याएको छ। आफ्ना विपत्तिका कारक राजा ज्ञानेन्द्र स्वयं त थिए नै, तर सबै दोष उनका टाउकामा थोपेर उनैलाई बलिको बोका बनाउँदै काठमाडौँका उच्चवर्गले आफूलाई दोषमुक्त गर्दैछन् र फेरि शक्ति सञ्चय गरेर अर्को नयाँ ब्रान्ड बनाउने मौका खोज्दैछन्। एकीकृत नेकपा (माओवादी) को सरकारलाई एकतन्त्रीय दर्जा दिँदै उनीहरूका अनुदारवादी व्यवहारको फेहरिस्त प्रस्तुत गरेर अहिले माओवादी विरोधी गतिविधिलाई लोकतान्त्रिक भनेर वर्गीकरण गर्न सजिलो भएको छ।

अनुदारवादी पुनरुत्थानको सबैभन्दा चर्को स्वर सहरी उच्चवर्गले उरालिरहेका छन्। उनीहरूले अन्दाज गरेजस्तो नयाँ खमेर-रूजका रूपमा माओवादी देखिएका छैनन्। तर यस तथ्यले “सर्वसत्तावादी तानाशाही” को एकनासको चिच्याहटलाई घटाएको छैन। माओवादी कार्यकर्ताहरूद्वारा छिटपुट हिंसात्मक क्रियाकलाप अवश्य भएका छन्। तर त्यसबाहेक माओवादीले प्रेसको मुख थुन्ने, राजनीतिक बन्दी बनाउने वा सरासर तानाशाही भन्न सकिने नीतिहरू अवलम्बन गरेका छैनन्। रमाइलोचाहिँ, जब उनीहरूले हडताललाई पूर्णतः प्रतिबन्ध लगाउने जस्ता पक्का अनुदारवादी उपायहरूको प्रस्ताव गरे “उदारवादी लोकतन्त्रवादी” भनाउँदाहरूले त्यसलाई स्वागत गरे। उता विश्व बैङ्क र अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषसम्मलाई सन्तुष्ट पार्न सक्ने अत्यन्तै अ-माओवादी बजेटलाई यो अति महत्त्वाकाङ्क्षी भएको र राष्ट्रिय साक्षरता जस्ता कार्यक्रमलाई यसको आडमा राज्य कब्जा गर्ने चाल हो भन्दै खोइरो खनियो।^{२४}

निन्दाको यस कर्मकाण्डभित्र अर्को गम्भीर कुरा लुकेको छ। धेरै मानिसहरू “नयाँ नेपाल” चाहँदैनन्। आमूल रूपान्तरणको जुन लक्ष्य त्यसको छ, त्यसले केही असजिला उतार-चढाउ ल्याउने अवश्यम्भावी छ। त्यसै हुनाले यसलाई सबै जना स्वीकार्दैनन्। यो त्रास शिखरमा बस्नेमा मात्र सीमित छैन। सामाजिक रूपान्तरण शून्य गठजोडको खेल होइन। कुनै पनि खालको सकारात्मक कदमबाट तत्कालका लागि केहीलाई टुट्टा पर्छ। उनीहरू एक प्रकारको भेदभावको सिकार भएको अनुभव गर्दछन्। यसरी खतरा महसुस गर्नेहरूमध्ये धेरै उपल्लो जातसमूहका पर्दछन्, जसलाई अर्को मापदण्डअनुसार उच्चवर्ग भन्नचाहिँ मिल्दैन। सीमान्तीकृत समूहका निम्ति कोटा र नोकरी आरक्षणबारे भारतको अनुभवले के देखाउँछ भने विशेष सुविधामा भर परेकाहरूबाट त्यस प्रकारको व्यवस्थाको सङ्गठित विरोध आउनु स्वाभाविक हुन्छ। नेपालमा व्याप्त गरिवी र जुनसुकै पृष्ठभूमिका युवाहरूका निम्ति रोजगारीको अत्यन्त न्यून अवसरलाई हेर्दा त्यस्तो खालको उग्र सङ्घर्षलाई थगुन निकै ठूलो चुनौती हुनेछ।

जातीय आधारमा खडा हुने सङ्घीयताको “खतरा” लाई टक्कर दिन उदाएको प्रभावशाली गठबन्धनमा एउटा केन्द्रीकृत राज्यको चिरस्थायी आग्रहको प्रतिबिम्ब देखिन्छ। निकै ठूलो पुनर्संरचना हुने सम्भावना देखेर झस्किएकाहरूको समस्या के हो भने थोरैले मात्र यसबारे यथार्थपरक वैकल्पिक योजनाहरूबारे सोचेका छन्, यसका असरहरूको विचारै नगरी सङ्घीयताउपर सहमति जनाउने सबै पार्टीहरूको खासै केही योजना छैन। संविधानसभाको गठन गर्ने औपचारिक सहमति भएको तीन वर्षपछि र संविधानसभाको निर्वाचन सम्पन्न भएको पूरा नौ महिनापछि सन् २००९ को जनवरीसम्ममा पनि नेपाली काङ्ग्रेसको आन्तरिक समितिहरूले राज्य पुनर्संरचनाका निम्ति नीतिगत उपायहरूको खोजी गर्न सकेका थिएनन्।^{२६} यस विषयमा एक काङ्ग्रेस नेताद्वारा गरिएको प्रस्तुति *विकिपेडिया* मा^{२७} दिइएका उदाहरणहरू टालटुल गरेर तयार पारिएको थियो। जे होस्, गम्भीर अनुसन्धान र बृहत् परामर्शमा आधारित एउटा गहन प्रस्ताव भने छलफलको क्रममा छ।^{२८} संक्षेपमा भन्नुपर्दा मूलभूत मुद्दाहरूउपर राजनीतिक नेताहरूबीच सहमतिको अभावले आम समुदायमा विद्यमान फराकिलो मत विभाजनलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ।

र नमुना एकीकृत बस्ती विकास कार्यक्रम, दुवैबाट लाभ पाउनेछ। बजेट (२००८-२००९), अनुसूची, “नयाँ नेपालको अभियान निर्माण”, बुँदा ज। पहिलेको राजदरबारमा रहस्यपूर्ण सुनिने “गणतन्त्र स्मारक” बनाउन पाँच करोड छुट्याइएको छ। ए.ए. बुँदा ट।

^{२६} विष्णु बुढाथोकी, “Koirala still reigns supreme”, *The Kathmandu Post*, ५ जनवरी २००८।

^{२७} गोविन्दराज जोशी, *नेपालमा सङ्घीय शासन प्रणाली* (काठमाडौँ, २००८)। आदित्य अधिकारी, *Nepalma sanghiya shasan pranali*, २३ डिसेम्बर, २००८ पनि हेर्नुहोस्। जोशीले आफ्ना प्रस्तावहरू मिडियामा राख्दै सार्वजनिक बहसमा योगदान दिने प्रयास गरेका छन्। उदाहरणका लागि हेर्नुहोस्, “६ ओटा व्यावहारिक प्रदेश”, *हिमाल खबरपत्रिका*, १२ फेब्रुअरी २००९; “बहुलवादी संसदीय व्यवस्थाका पक्षमा”, *नयाँ पत्रिका*, १२ फेब्रुअरी २००९।

^{२८} नरहरि आचार्य, *नेपाली काङ्ग्रेसका निम्ति प्रस्तावित गणराज्य नेपालको संरचना र संविधानसभाको आधारपत्र* (काठमाडौँ, २००९)।

^{२४} बजेटलाई केही दलगत स्वार्थले रङ्गिएको देखियो। उदाहरणका लागि, यसमा रहेको एउटा पाँच-आयोजनामध्ये “राजनीतिक बलिदानलाई सम्मान गर्ने कार्यक्रम” ले मध्य-पश्चिमको माओवादी गढमा विकास लग्नेछ; माओवादीको अनौपचारिक “राजधानी” उत्तरी रोल्पास्थित थवाङ गाउँले “शहीद मार्ग” (घर्तीगाउँ र थवाङ हुँदै तिलादेखि रकुमकोटसम्म) को निर्माण

यसैगरी परिवर्तनप्रतिको त्रासलाई व्यावहारिक नीतिहरूमा रूपान्तरण गर्न बाँकी नै छ, त्यसो नहुनेजेल विरोधका लागि विरोध गर्ने प्रवृत्तिले बढावा पाइरहने निश्चित छ।

माओवादीले मात्र नभएर कसैले आफूले वाचा गरे मुताबिकको ताजा नेतृत्व दिन सकिरहेका छैनन्। जनआन्दोलनको जनआक्रोसले मौजुदा दलहरूमा कुनै परिवर्तन ल्याएन। राजालाई फाल्ने त्यस आन्दोलनले एउटा पनि नयाँ नेता जन्माएन। राजाको सत्तापछि स्थापित शासन विरुद्धको मधेसी आन्दोलनले बरु राष्ट्रिय राजनीतिक परिदृश्यमा केही नयाँ अनुहारहरूलाई प्रक्षेपित गर्‍यो। संविधानसभाको निर्वाचनले मतदाताहरूलाई बूढा नेताहरूबारे आफ्नो मत प्रकट गर्ने मौका प्रदान गर्‍यो र उनीहरूले त्यस मौकाको उपयोग उत्साहसाथ गरे पनि। तर पार्टी नियन्त्रित समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणालीले गिरिजाप्रसाद कोइराला जस्ता केहीलाई प्रत्यक्ष निर्वाचन झेलनुपर्ने जोखिमबाट बचायो। प्रत्यक्ष निर्वाचनमा हारेका कोइरालाका १८ जना नातेदारहरूले सुरुमा त आफूलाई अभागी ठाने होलान्। तर जब एमाले नेता वामदेव गौतमलाई उनको पार्टीले गृहमन्त्रीमा मनोनयन गर्‍यो र पूर्व महासचिव माधवकुमार नेपाललाई संविधानसभामा टपक्क टिपेर ल्याएको देखेपछि उनीहरूको खिन्नता हट्यो होला। किनभने यसबाट निर्वाचनमा पराजित हुनुको खासै अर्थ नरहेको प्रस्ट हुन्छ। काङ्ग्रेसका अनुदारवादी गोविन्दराज जोशी र खुम्बहादुर खड्का जस्ता महारथिहरू चुनावी हारपछि झन् उल्टो प्रखर र प्रभावशाली भएका छन्।

घ) असफल हुने डर

शान्ति प्रक्रिया अहिले नै धराशायी हुने जोखिममा छैन। तथापि, साझा लक्ष्यनिम्ति बृहत् एकताको सरकार बनाउने सुरुको सोचचाहिँ अहिले असम्भव देखिन्छ। अहिलेसम्मको घटनाक्रम हेर्दा तत्कालै हिसापूर्व द्वन्द्व फेरि सुरु भइहाल्ने सम्भावना देखिँदैन, तर झैझगडा र हचुवा सम्झौताबाट ग्रस्त अवस्था भने दीर्घकालसम्म रहिरहने सम्भावना बढी देखिन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय परिस्थिति भने अनुकूल छ। कुनै पनि प्रभावशाली अन्तर्राष्ट्रिय शक्ति सरकार ढलेको देख्न चाहँदैन, न त त्यस्तो शक्तिले सैनिक हस्तक्षेप निम्त्याउन वा कुनै अर्को स्वरूपमा द्वन्द्व फेरि भड्काउन नै चाहेको छ। बाह्य संसारमा नेपालमा स्थिरता, पुनर्निर्माण र सुदृढ लोकतान्त्रिक पद्धतिले जरा गाडोस् भन्ने चोखो चाहना छ। यसका छिमेकीहरू, विशेषगरी भारतका निम्ति त्यस्तो इच्छामा उनीहरूको स्वार्थ पनि मिसिएको छ। भनौं, भारत नेपाललाई क्षेत्रीय सुरक्षाका निम्ति एउटा सहयात्रीको रूपमा विकसित भएको देख्न चाहन्छ अनि एउटा बजार र विद्युत्शक्तिको निर्यातकर्ताका रूपमा हेर्न चाहन्छ। नयाँ दिल्ली र अन्य मुलुकका राजधानीहरूलाई के कुराको राम्रो हेक्का छ भने यी लक्ष्यहरू राजनीतिक स्थिरता र दिगो सरकार भएमा मात्र प्राप्त हुन सक्छन्।

यद्यपि, अन्तर-पार्टी विग्रह र विगतका युद्धरत दुई शक्तिशाली सेनाको भविष्य टुङ्गो नलागेकाले गर्दा भूलवश युद्ध फेरि सुरु हुन सक्ने सम्भावना छ। त्यसो भएको खण्डमा वा शान्ति सम्झौता

फर्काउन नसक्ने गरी भङ्ग भएको खण्डमा नयाँ सम्झौताको सम्भावना सन् २००५ झैं राम्रो हुने छैन। त्यस बेला विशिष्ट परिस्थितिले बहलवाद र पुराना दलहरूलाई सुधारको आवश्यकता स्वीकार्न बाध्य पारेको थियो। राजाको साख गुमेको थियो, अन्तर्राष्ट्रिय खेलाडीहरू ताजा दृष्टिकोणलाई समर्थन गर्न तत्पर थिए। संयुक्त राष्ट्र राम्रो सहयोग दिन सक्ने अवस्थामा थियो। सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण कुराचाहिँ पूरै जनता शान्ति र परिवर्तनका निम्ति भएको नयाँ सहमतिबाट उत्साहित थिए। यीमध्येका कुनै पनि अवस्था यसैगरी दोहोरिने छैन र यस्ता शक्तिहरूको यस्तो संयोग फेरि जुन असम्भव छ।

युद्ध कसैले पनि चाहेको छैन। तर माओवादीलाई सरकार छाड्न बाध्य पारियो भने वा उनीहरूले सरकार छाडे भने युद्ध हुने बलियो सम्भावना छ। एकीकृत नेकपा (माओवादी) ले सरकार छाडेमा जनसङ्घर्ष गर्ने भन्ने युद्ध-उन्मादी वक्तव्य दिए पनि माओवादीहरूले फेरि युद्धमा जाने योजना बनाइरहेका छैनन् भन्ने प्रचण्डले प्रस्टाएका छन्। तर माओवादीले सडक सङ्घर्ष जारी राखेमा त्यसले अन्य पार्टीहरूलाई पनि सैन्यकरणतर्फ अघि बढ्न हौस्याउँछ। “सडक सङ्घर्ष” र द्वन्द्वबीचको विभाजन रेखा खतरनाक ढङ्गले मिहिन बन्न पुगेको छ।

सन् २००१ र २००३ मा जस्तै फेरि युद्ध भएमा त्यो झनै क्रूर र व्यापक हुनेछ। माओवादीको जनयुद्धको रणनीति यथावत् छ र जनमुक्ति सेना अहिलेसम्म दुरुस्त छन्। क्यान्टोन्मेन्टमा लामो समय बस्नाले उनीहरू पहिलेभन्दा बढी प्रशिक्षित तथा व्यवस्थित पनि भएका छन्। तर, नयाँ चरणको द्वन्द्व पहिलेको भन्दा फरक हुनेछ: ग्रामीण आधारक्षेत्र निर्माणको साटो माओवादीहरू अब सहरकेन्द्रित छापामार सङ्घर्षको निम्ति तयार छन्। नेपाली सेनाले सशस्त्र युद्धका नियमहरूको पालना गर्ने कुनै सङ्केत पाइँदैन, न त सेनामाथि प्रजातान्त्रिक नियन्त्रण कायम गर्न मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको कार्यान्वयन गर्नेतर्फ पुराना पार्टीहरूले कुनै चासो नै देखाएका छन्। भनिरहनु परोइन्, नवीकृत द्वन्द्वले चरम सामाजिक तथा आर्थिक समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्ने सबै ढोकाहरूलाई बन्द गरिदिनेछ, जुन समस्याहरू यसअघि भएको सशस्त्र विद्रोहको थालनीका कारक थिए।

३. शान्ति सहयात्रीहरूबीचको सिङ्गोरी

सबै राजनीतिक पार्टीहरू अस्तव्यस्त छन्। उनीहरू एकअर्काबीच र आफैभित्र हानाथाप गरिरहेका छन्। उनीहरूले मुख्य मुद्दाहरूमा एकनिष्ठ दृष्टिकोण दिन सकेका छैनन् र जनतासामु एक भएर उभिन पनि सकेका छैनन्। एकीकृत नेकपा (माओवादी) ले चर्को आन्तरिक बहसलाई व्यवस्थित गर्नेतर्फ सुझबुझ देखाए तापनि रणनीतिउपरको मुख्य असमझदारी बाँकी नै छन्। त्यसका साथै अहिंसात्मक गतिविधितर्फको सङ्क्रमण रोकिएको छ। काङ्ग्रेस नेताहरूबाट बढ्दो मात्रामा आइरहेका सार्वजनिक टिप्पणीहरू उनीहरूको सङ्गठनात्मक शक्तिसँग मेल खाने खालका छैनन्। एमालेका नेताहरू आफै हिंसेदार रहेको सरकारको निरन्तर खोइरो खन्नमै व्यस्त छन् र फेब्रुअरी २००९ मा हुने महाधिवेशनमा नेतृत्वको लडाइँ लड्नमै उनीहरूको ध्यान तानिएको छ। मधेसी जनअधिकार फोरमले आफूलाई अपाङ्ग बनाउन सक्ने पार्टी विखण्डनलाई रोकेको छ तर सरकार सञ्चालन र शान्ति प्रक्रियामा योगदान पुऱ्याउँदै मधेसी स्वार्थहरूलाई कसरी प्रतिनिधित्व गर्ने भन्नेमा अनिश्चित त्यो पार्टी देखिन्छ।

मुख्य गैरमाओवादी पार्टीहरू एकै खाले कमजोरीहरूबाट ग्रस्त छन्। उनीहरूमा लोकतन्त्रको अभाव छ। आफूलाई अझै समावेशी बनाउनेतर्फ जाँगर छैन। उनीहरूका नीति अस्पष्ट र मौसमी छन्। मतदाताहरूसँग पुनः सम्पर्क राख्ने प्रयासको कमी छ र खासगरी नेतृत्वपङ्क्तिमा अनुशासनहीनता छ। उनीहरू नोभेम्बर २००५ को “संसद र सरकारमा रहँदा विगतमा गरिएका गल्तीलाई नदोहोर्नुअने”^{२९} प्रतिबद्धताप्रति सचेत रहेको कुनै सङ्केत पाइँदैन। निर्धारित समयभित्रै संविधान लेखनको प्रक्रिया सकिएमा माओवादीहरू मात्र तुलनात्मक रूपमा स्पष्ट एजेण्डा र सक्रिय अभियानका साथ मतदातासमक्ष जान तयार देखिन्छन्। तर, एकीकृत नेकपा (माओवादी) ले समेत छिट्टै चुनावमा जानका निम्ति कुनै उत्साह प्रदर्शन गरेको छैन।

क) माओवादीहरू: फेरि क्रान्ति?

सरकारको कार्यसम्पादनलाई लिएर कडा आलोचना स्वयं माओवादी आन्दोलनभित्रैबाट आएको छ। पार्टीभित्र तत्कालिक कार्यनीति र रणनीतिको विषय लिएर व्यापक छलफल चलेको छ। बाहिरियाका लागि भने माओवादी रणनीतिको अवस्था र दिशाले अत्यन्तै महत्त्व राख्दछ। के तिनीहरू साँच्चै नै लोकतन्त्र र अहिंसाप्रति प्रतिबद्ध छन्? आमूल परिवर्तनकारी तत्त्वहरूले एकदलीय प्रणाली स्थापना गर्न फेरि द्वन्द्व सुरु गर्लान्? माओवादीका लडाकूका प्रश्न सोझो छ: के यति नै हो त? हामीले दस वर्षसम्म यसैका लागि लडेका हौं त?

प्रचण्ड एकातिर सहमतिको आग्रह गर्छन्^{३०} र अर्कातिर सत्ता कब्जाको धम्की दिन्छन्।^{३१} उनको पार्टी जटिल बहसको भुमरीमा फसेको छ। बहसको चुरोमा वैचारिक र रणनीतिक विषयहरू र व्यावहारिक बाध्यताहरूसितको लडाइँ रहेको छ। माओवादीको केन्द्रीय समिति धेरै मुद्दाहरूमा विभाजित छ, तर यस फाटोलाई सामान्य रूपले “कट्टरपन्थी विरुद्ध नरमपन्थी” लडाइँको रूपमा लिन सकिँदैन।^{३२} हो, क्रान्ति अझै सकिएको छैन र दीर्घकालीन मूल लक्ष्य, जनगणतन्त्र हो भन्ने मूल विश्लेषणमा उनीहरूबीच कुनै असहमति छैन। शान्ति प्रक्रियाका मुख्य माओवादी वैचारिक योजनाकार बाबुराम भट्टराईको तर्क छ क्रान्तिलाई साच्चै नै निकट ल्याउन एकीकृत नेकपा (माओवादी) संवैधानिक प्रक्रियामा आबद्ध हुने पर्दछ र नयाँ चरणसम्म छिटो पुग्न सडक, संसद र सरकार आदि सबै मोर्चाहरूको उपयोग गर्नुपर्दछ। यसै सन्दर्भमा उनले खलबलीबाटै क्रान्ति पैदा हुने हुनाले खलबली आवश्यक रहेको जोड दिएका छन्। तथापि, उनले यसै विषयमा पार्टी कार्यकर्ताहरूसमक्ष भाषण गर्दा सोभियत वा चिनियाँ शैलीको एकदलीय प्रणालीभन्दा पार्टीले राजनीतिक प्रतिस्पर्धाको लाइनलाई समातिरहनुपर्ने जोड दिँदै त्यही नै माओवादी गणतन्त्रको स्वरूप हुने बताएका छन्।^{३३}

नोभेम्बर २००८ मा भएको राष्ट्रिय कार्यकर्ता भेलामा विभिन्न तह र क्षेत्रबाट लगभग ११०० नेताहरूले भाग लिएका थिए। त्यस भेलाले “जनताको लोकतान्त्रिक राष्ट्रिय गणतन्त्र” को नयाँ पार्टी लाइन अनुमोदन गर्नाका साथै सेना समायोजनबारे जनमुक्ति सेनाका कमान्डरहरूसहितको एउटा आन्तरिक सल्लाहकार समितिको गठन गर्‍यो। जनवरी २००९ मा नेकपा (माओवादी) एउटा सानो पार्टी एकता केन्द्र (मसाल) सँग मिल्‍यो र त्यसपछि एकीकृत नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) बन्यो।

एउटा सशस्त्र आन्दोलन शान्तिपूर्ण राजनीतिक शक्तिमा रूपान्तरण हुने प्रक्रिया कदापि सहज हुँदैन। माओवादीका कठोरतम् प्रतिद्वन्द्वीहरूसमेत विगतको हिसापूर्ण “ह्याडओभर” बाट मुक्त हुन उनीहरूलाई समय लाग्ने कुरा स्वीकार्दछन्। तर, युद्धविरामको तेस्रो वार्षिकी पूरा भएको र माओवादीले सरकारको नेतृत्वसमेत गरेको अहिलेको अवस्थामा लुटपाट, कुटपिट र कानुनविपरीत कार्यहरू चलिरहनुलाई कुनै हिसाबले पनि क्षम्य मान्न सकिँदैन।

केही माओवादी कार्यकर्ताको संलग्नतामा अपहरण, यातना एवं हत्याका घटनाहरू भइरहनु र उनीहरूका हिसात्मक व्यवहार चलिरहनुलाई केवल सामान्य अनुशासनहीनता भनेर पन्छाउन

^{३०} “PM urges politics of consensus”, nepalnews.com, १३ जनवरी २००९।

^{३१} „PM warns against bid to topple govt”, *The Himalayan Times*, १३ जनवरी २००९; “PM Dahal for capturing power if govt toppled”, ekantipur.com, १३ जनवरी २००९।

^{३२} धर्मेन्द्र बास्तोला, “केन्द्रीय समितिको बैठकका निर्णयको महत्त्व”, *जनादेश*, २३ डिसेम्बर २००८।

^{३३} “यान्त्रिक ढङ्गले सम्पन्न हुँदैन क्रान्ति”, *नयाँ पत्रिका*, ३० जनवरी २००९।

^{२९} बाह बुँद सहमति, २२ नोभेम्बर २००५, धारा ७।

मिल्दैन। हिमाल मिडिया प्रकाशन गृहमाथिको माओवादी कार्यकर्ताहरूको हमलाबारे मिडियामा आएको प्रतिक्रिया अलि बढ्दै थियो।^{३४} तर, पत्रकार र मिडिया संस्थाहरूउपर उनीहरूले गरेका हमलाहरूमध्ये यस घटनाले माओवादीको अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिष्ठालाई गम्भीर रूपले क्षति पुऱ्याएको छ। उनीहरूले दोषीहरूलाई कारबाही नै गरिहाले पनि यस घटनाका कारण केही समयका लागि बाह्य शक्तिहरूसितको उनीहरूको सम्बन्धमाथि संशयको बादल छाडिराखेछ। उदाहरणका लागि, नेकपा (माओवादी) लाई अमेरिकी सरकारको आतङ्कारी सूचीबाट हटाउन सकिने सम्भावनालाई यसले धक्का पुऱ्याएको छ।

वाईसीएल माओवादीका निम्ति एउटा शक्तिशाली हतियार त हो तर यसका साथै यो ठूलो टाउको दुखाइ पनि बन्न गएको छ। यसलाई विकास कार्यहरूतर्फ अभिमुख गर्ने कुरा भएका छन् र यसले जफत गरेर सैनिक व्यापक बनाइएका भवनहरूलाई निश्चित अवधिभित्र छाड्ने वचन पनि उनीहरूले दिएका छन्।^{३५} जून २००८ को सम्झौतामा माओवादीको प्रतिबद्धता स्पष्ट छ:

नेकपा (माओवादी) को यङ्ग कम्युनिस्ट लिंगको अर्धसैनिक गतिविधिहरूलाई पूर्णरूपले समाप्त गरिनेछ र यसको नियन्त्रणमा रहेका सबै सार्वजनिक, सरकारी तथा निजी भवन तथा जग्गा खाली गरिनेछ र पन्ध्र दिनभित्र सम्बन्धित धनीलाई फिर्ता गरिनेछ। नेकपा (माओवादी) ले सबै राजनीतिक दलहरूसँग प्रण गरेको छ, अब उप्रान्त वाईसीएलका क्रियाकलापहरू राज्यको कानून मुताबिक हुनेछन्।^{३६}

वाईसीएलका उताउला व्यवहारका बारे चाहिएभन्दा अलिक बढ्दै चर्चा गर्ने गरिन्छ। तर निर्वाचनअघिका समयमा भन्दा यसको समुच्चा क्रियाकलापमा उल्लेखनीय कमी आएको भने पक्कै हो। तथापि, यसको सैन्यकृत संरचना र बृहत् आकारले गर्दा यसको संस्थागत परिवर्तन असजिलो भएको छ। धेरै सदस्यहरू आफ्नो देखभाल पार्टीबाटै होस् भन्ने चाहन्छन् र तुलनात्मक रूपले राम्रो सुविधा र नियमित वेतन पाउने जनमुक्ति सेनाका आफ्ना साथीहरूलाई ईर्ष्याभावले हेर्ने गर्दछन्। पार्टी नेताहरू यसलाई अहिलेको अनिश्चित समयमा जगेडा शक्ति र अर्को निर्वाचनका लागि कार्यकर्ताका रूपमा चुस्त-दुरुस्त र तन्तयार राख्न चाहन्छन्।

यी अप्ठेराहरूका बीचमा पनि प्रचण्डले अझै बागडोर सम्हालेका छन् र उनको हात बलियो छ। उनले आन्तरिक आलोचनाहरूलाई

पन्छाएका छन् र प्रधानमन्त्रीको पद तथा शक्तिलाई यसनिम्ति प्रयोग गर्न सक्ने अवस्थामा छन्। तर असन्तुष्टिहरू थुप्रिँदै गएमा त्यसले उनको पकडलाई कमजोर बनाउँछ र चलफिरको ठाउँलाई साँघुरो बनाउँछ। उनी अहिले ठूला दबावहरूबीच पिल्सिएका छन्। उनलाई गठबन्धनका सहयात्री र आफ्नै पार्टीका स्वार्थहरूलाई सन्तुलनमा राख्नुपरेको छ। साथै, काङ्ग्रेस र सेनाको चालउपर पनि ध्यान राख्नुपरेको छ। त्यसबाहेक माओवादीको लोकतान्त्रिक रूपान्तरणअघि बढ्छ भन्नेमा अन्तर्राष्ट्रिय शक्तिहरूलाई आश्चस्त पारिराख्नु पनि परेको छ।

ख) गठबन्धनका अनिश्चित सहयात्रीहरू

एकीकृत नेकपा (माओवादी) को गठबन्धनका मुख्य दुई साझेदारहरूमध्ये एमाले र मधेसी जनअधिकार फोरमले सरकारमा उनीहरूको भूमिकालाई लिएर आन्तरिक बहस र अनिश्चितताको सामना गर्नुपरेको छ। तैपनि, यस्ता खालका नीतिगत र साङ्गठनिक कठिनाइहरू मिलाउन सकिन्छ भन्ने सङ्केतहरू देखिएका छन्।

फेब्रुअरी २००९ मा महाधिवेशन हुनुअघि एमालेले नेतृत्वको सङ्घर्ष र नीतिगत आधारहरूबारे व्यापक प्रश्नहरूको सामना गर्नुपरेको छ। एमालेका वरिष्ठ नेताहरू आफ्नै पार्टी साझेदार रहेको सरकार विरुद्ध खुलेर बोल्ने गरेका छन्। सबैभन्दा बढी एकनासको प्रहारचाहिँ केपी ओलीबाट भएको छ, जसले महासचिव झलनाथ खनाललाई चुनौती दिने आफ्नो इच्छा प्रकट गरिसकेका छन्। सन् २००८ को अन्त्यतिर उनलाई पूर्व महासचिव माधवकुमार नेपालले साथ दिएका छन्, जसले आफ्नो चुनावी हारपछि राजीनामा दिए लगत्तै सम्मानजनक मौनता साँधेका थिए। तर उच्चपद फेरि प्राप्त गर्नका लागि अहिले अभियान छेडेका छन्।^{३७} संविधानसभामा संवैधानिक समितिको नेतृत्व गर्न जनवरी २००९ मा सो समितिको पदमा अध्यक्ष माधवकुमार नेपालको अवतरणपछि उनको सार्वजनिक अभिव्यक्तिमा पाइने आक्रोश केही मत्थर भएको देखिन्छ। तर पनि केपी ओलीको आक्रामक प्रहार भने सम्भवतः कायम रहनेछ, किनभने उनी पार्टी नेतृत्व दावी गर्न चाहन्छन् र एमालेको नेतृत्वमा सरकार बनाउन चाहन्छन्। त्यसका लागि उनका आक्रामक भनाइले प्रचार र बल दुवैलाई बढाउँछ। उता, सरकारमा एमालेको प्रतिनिधित्व गर्ने पार्टीका सबैभन्दा वरिष्ठ नेता र गृह तथा उप-प्रधानमन्त्रीको पद सहालेका वामदेव गौतमले एमाले नेता र कार्यकर्ताहरूले सरकारको मानमर्दन गरेको गुनासो गरेका छन्।^{३८}

^{३४} वाईसीएलद्वारा मारिएका भनिएको दुई व्यक्तिहरूको १८ नोभेम्बरमा धादिङ जिल्लामा लास भेटिएको र त्यसअघि राजधानीबाहिर कार्यरत पत्रकारहरूको हत्या जस्ता गम्भीर घटनाहरूबारे खासै चर्चा भएन। तर पनि, यस घटनाको आम विरोधचाहिँ भयो। उदाहरणका लागि हेर्नुहोस्, “Protest against YCL over killing of two abductees”, ekantipur.com, १९ नोभेम्बर २००८।

^{३५} गणेशमान पुन, “वाईसीएलका अग्रगामी कार्यभार”, *जनादेश*, २३ डिसेम्बर २००८।

^{३६} “संविधान संशोधन गरेर शान्ति प्रक्रियालाई अघि बढाउन राजनीतिक दलहरूबीच सहमति”, २५ जून २००८, धारा ३।

^{३७} डिसेम्बर २००८ मा नेपालले उनको पार्टीले सरकारमा भाग नलिएको भए राम्रो हुने बताउँदै पार्टी नेतृत्वले बृहत् जनतामाझ सम्बन्ध विस्तार गर्नेमा शक्तिको लालसा देखाएको आरोप लगाए: “आम जनताका सरोकारहरूलाई हामीले संवोधन गरौं भने कसैले पनि पार्टीलाई पछ्याउने छैन।” “Joining govt a folly: Nepal”, ekantipur.com, १६ डिसेम्बर २००८।

^{३८} “UML not helping govt: Home Minister”, *The Kathmandu Post*, २० डिसेम्बर २००८।

त्यसको बदला उनले एमाले पक्षधर मिडियाबाट सार्वजनिक आलोचनाको प्रहार खप्न परिरहेको छ।^{३९}

एमाले वैचारिक र रणनीतिक रूपले कहाँ उभिएको छ भन्ने कुरामा आफैँ अन्यौलमा छ। तथापि, यसको केन्द्रीय कमिटीद्वारा महाधिवेशनमा प्रस्तुत विस्तृत राजनीतिक प्रतिवेदनमा विगतका कमजोरीहरूउपर गम्भीर विश्लेषण गरिएको छ र भविष्यमा पार्टीको भूमिकाबारे विस्तृत खाका कोर्ने काम भएको छ।^{४०} वामपन्थी खेमामा एकीकृत नेकपा (मओवादी) को कनिष्ठ साझेदारका रूपमा बसिरहन एमाले चाहँदैन। डटेर उभिने यसको प्रयासचाहिँ टालटुले प्रकृतिको छ र प्रत्युत्पादक पनि पाइएको छ, जस्तो वाईसीएलको ढाँचामा युथ फोर्स खडा गर्ने निर्णय। काङ्ग्रेसको नेतृत्वमा “बृहत् लोकतान्त्रिक गठबन्धन” (तल हेर्नुहोस्) अन्तर्गत एमाले जान सक्ने सम्भावना पनि देखिँदैन। तत्कालै फाइदा हुने कुरा आएमा, जस्तै प्रधानमन्त्री पदको प्रस्ताव आएमा, कुरा बेग्लै हो। संसदीय लोकतन्त्रप्रति माओवादीको संशय त प्रस्ट छ, तर त्यसको विकल्पमा एमालेले अघि बढाएको “जनताको बहुदलीय जनवाद” को सान्दर्भिकता अस्पष्ट छ।^{४१} राजतन्त्रलाई लोकतन्त्रको मुख्य खतरा मानेर संसदीय प्रजातन्त्रको प्रबल हिमायतीका रूपमा आफूलाई प्रस्तुत गर्ने एमालेले निर्वाचित राष्ट्रपतिका साथसाथै निर्वाचित प्रधानमन्त्रीको समानान्तर प्रणालीका लागि आह्वान गर्नु असुहाउँदो देखिन्छ।

यस परिप्रेक्ष्यमा एमालेले मध्यस्थ शक्तिका रूपमा काम गर्ने आफ्नो क्षमताको थोरै मात्र उपयोग गर्न सकेको छ। सन् २००५ को वार्ताहरूद्वारा स्थापित ढाँचालाई हेर्ने हो भने आफूबीचको सम्बन्धमा कटुता आएको बेलामा समेत न त काङ्ग्रेस न त एकीकृत नेकपा (माओवादी) ले नै एमालेलाई आफूबीचको सेतुका रूपमा हेर्छन्। स्पष्ट अडान नहुनाको कारण दुवै पक्षलाई निकट ल्याउन सक्ने एउटा विश्वासयोग्य इमान्दार मध्यस्थकर्ताका रूपमा एमालेले आफूलाई उभ्याउन सकेको छैन।

फेब्रुअरीको १६ देखि २१ सम्म हुन लागेको महाधिवेशनले यो अन्यौल हटाउन सक्नुपर्दछ। महाधिवेशनले पार्टी अध्यक्ष र उपाध्यक्षको पदबाहेक ओझेलमा परेका कारण रुष्ट वरिष्ठ नेताहरूलाई समाहित गर्न नयाँ पदहरूको सिर्जना पनि गर्ने बुझिएको छ। नयाँ नेतृत्वले निर्णायक म्यान्डेट प्राप्त गर्न सकेमा त्यसले व्यापक असन्तोषलाई मत्थर पार्न सक्नेछ। महाधिवेशनले पार्टीको

अडानमा नाटकीय परिवर्तन नल्याउला तर पनि यसले साङ्गठनिक कमजोरीहरू मनन गर्नेछ र सम्भवतः पार्टीलाई पुनःस्फूर्त गराउने उपायहरू अघि सार्नेछ। पार्टी विधानमा संशोधनको प्रस्तावले गम्भीर बहसलाई निम्त्याउने देखिन्छ।^{४२} तथापि, नेतृत्व र तल्लो तप्काका कार्यकर्ताहरूबीच सबैले अनुभव गरेको दूरीलाई हटाउने र पार्टी संरचनालाई अझ बढी समावेशी बनाउनेतर्फ केही पाइलाहरू चालिने लगभग निश्चित छ। केही नभए पनि महाधिवेशनले पार्टीका कठिनाइहरूको सामना गर्न र विलम्ब भइसकेको आन्तरिक बहस थालनी गर्न गम्भीर प्रयास गर्नुपर्नेछ।

आफूले लिएको “एक मधेस” को लाइनउपरको नीतिगत द्विविधाको सामना मधेसी जनअधिकार फोरमले गर्नुपर्ने, किनभने पार्टीपङ्क्तिभित्रै बगावतको वातावरण बनिरहेको थियो।^{४३} फोरम अर्को नयाँ मधेस आन्दोलनको सामना गर्न सक्ने अवस्थामा छैन। फोरमले “एक मधेस” अभियानको नेतृत्वको दावी पनि छाडेको छैन र त्यसलाई धात्रेतर्फ खासै केही गरेको पनि छैन। सशस्त्र समूहहरूउपरको फोरमको दृष्टिकोण लामो समयदेखि नै अस्पष्ट रहँदै आएको छ र अहिले सरकारमा रहेकोले यो कुरा फोरमका लागि थप समस्यापूर्ण बनेको छ। यसका तुलनात्मक रूपमा उच्च जातका र हुनेखाने समर्थक तथा सदस्यहरू पहिचानको राजनीतिउपर गरिने थप आन्दोलनहरूबाट चेपुवामा पर्न सक्नेछन्। यसका साथै यसले आफ्नो आधार मजबुत गर्न नसकेमा तराई मधेस लोकतान्त्रिक पार्टी (तमलोपा), नेपाल सद्भावना पार्टी (नेसपा) वा अन्य मधेसी पार्टीहरूका धेरै नै सङ्गठित चुनौतीका कारण यो किनारा लाग्न सक्नेछ। पार्टीका नेता तथा परराष्ट्रमन्त्री उपेन्द्र यादवप्रतिको असन्तुष्टि खुला चुनौतीमा विकसित भयो। पार्टीका वरिष्ठ नेताहरूले आफ्ना मन्त्रीहरूलाई सरकारबाट राजीनामा दिन र नीति तथा नेतृत्व परिवर्तन गर्नुपर्ने आवाज उठाए।

जे होस्, जनवरी २००९ मा भएको यसको महाधिवेशनले केही स्थायित्व ल्याएको देखिन्छ। विवाद र घम्साघम्सी भए तापनि अन्ततः सर्वसम्मतले पार्टी सभापतिमा उपेन्द्र यादव पुनः निर्वाचित भए। फेब्रुअरी ७ मा बसेको पार्टीको नयाँ केन्द्रीय समितिको बैठकले यसको रणनीतिमा सहमति जनायो, साथै आफ्ना मन्त्रीहरूले उनीहरूका कामकारबाहीबारे पार्टीलाई नियमित रूपमा रिपोर्टिङ गर्नुपर्ने निर्देशन पनि जारी गर्‍यो। गठबन्धन सरकारमा पार्टीको

^{३९} एउटा आवरण कथामा लेखिएको थियो, “चुनाव हार्नुका बाबजुद पार्टीले उप-प्रधानमन्त्री बनाउँदा गौतमले सार्वजनिक रूपमा पार्टी कार्यकर्ताहरूलाई गाली गर्न लागेका छन्।” “यी वामदेव कसका हुन् कामरेड?”, *बुधवार*, २४ डिसेम्बर २००८।

^{४०} “राजनीतिक रिपोर्ट”, नेकपा (एमाले) केन्द्रीय कमिटी, जनवरी २००९।

^{४१} जनवरी २००९ को सप्ताहव्यापी केन्द्रीय कमिटीको बैठकले सन् १९९० को सुरुतिर बहुदलीय प्रजातन्त्रतर्फको सङ्क्रमणका बेला पार्टीका सम्मानित पूर्व नेता मदन भण्डारीद्वारा प्रतिपादित नीतिलाई नै पार्टीको आधारभूत नीतिको रूपमा सदर गर्‍यो। “UML adopts PMPD as guiding principle”, *The Himalayan Times*, १५ जनवरी २००९।

^{४२} एमालेको प्रस्तावित नयाँ पार्टी संरचनामा महासचिवभन्दा माथि अध्यक्ष रहने व्यवस्था गरिएको छ। “विधान संशोधन प्रस्ताव”, एमाले केन्द्रीय कमिटी, काठमाडौं, जनवरी २००९। मुख्य बुँदाहरू “एमालेको संशोधित विधान तयार” शीर्षक आलेखमा दिइएका छन्। *बुधवार*, २८ जनवरी २००९। प्रदीप ज्ञावली र शंकर पोखरेल लगायतका केही प्रभावशाली केन्द्रीय कमिटी सदस्यहरूले पार्टी संरचनामा संशोधनका निमित्त वैकल्पिक प्रस्ताव दर्ता गरेका छन्। त्यसैगरी युवा नेताहरूको एक समूहले आन्तरिक लोकतन्त्रका निमित्त आफूहरूसँग बलिया प्रस्तावहरू रहेको तर्क गरेका छन्। एउटा कडा बहसका निमित्त मञ्च तयार भएको छ।

^{४३} फोरमका नेता तथा मन्त्री विजयकुमार गच्छदारले “एक मधेस” को नीति असान्दर्भिक भएको टिप्पणी गर्दा उनीमाथि पार्टीभित्रैबाट आलोचनाको ओइरो लाग्यो। हेर्नुहोस् “Gachhadar’s utterings stir hornet’s nest”, *THT Online*, १६ डिसेम्बर २००८।

भूमिकाको अनुमोदन गर्नु। गठबन्धन सरकारमा उनीहरूको भूमिकालाई लिएर पार्टी नेताहरूको अन्यमनस्कतामा पनि कमी आएको छ। माओवादी नेतृत्वको सरकार मात्र दिगो विकल्पका रूपमा रहेको जनाउँदै सफलताको अनुभूति दिलाउन सरकारले कठोर प्रयत्न गरिरहनु पर्नेमा उनीहरूले जोड दिएका छन्। उदाहरणका लागि, पार्टीका सह-अध्यक्ष जेपी गुप्ताले सरकारको फेब्रुअरी २००९ का अध्यादेशहरूलाई संयुक्त उपलब्धिको रूपमा प्रस्तुत गर्दै यसको श्रेय आफ्नो पार्टीलाई जाने बताए। अध्यादेशमा सार्वजनिक सेवामा कोटाको व्यवस्था हुँदा यसले निर्वाचनअघि फोरमले राखेका कतिपय मागहरू पूरा गरेको उनको तर्क थियो।^{४४}

गठबन्धनका अन्य साझेदारहरूसमेत पूरै पकडमा छैनन्। एकीकृत नेकपा (माओवादी) ले मधेसी पार्टीहरू विदेशी शक्तिहरूका निम्ति काम गरिरहेको टिप्पणी गर्दा नेसपाका अध्यक्ष तथा वाणिज्यमन्त्री राजेन्द्र महतोले उल्टै माओवादीहरू नै विदेशी एजेन्टहरू भएको आरोप लगाए।^{४५} सार्वजनिक रूपमै एकअर्काको खोइरो खन्ने यस्तो व्यवहार आंशिक रूपमा नाटक पनि हुन सक्ला तर यसबाट अन्तरपार्टी सम्बन्ध भताभुङ्ग अवस्थामा रहेको देखिन्छ।

ग) प्रतिपक्ष: नयाँ स्फूर्ति केका लागि?

जोडदार प्रतिपक्ष रहनाले राजनीतिक परिदृश्य सजीव भएको छ र सरकारका नीतिलाई चुनौती दिनमा उपयोगी भूमिका खेलेको छ। संविधानसभा व्यवस्थापिकाको रूपमा क्रियाशील रहँदा चल्ने गहकिला छलफल र वादविवादबाट लोकतान्त्रिक राजनीतिको पुनरागमन भएको आभास मिल्छ। प्रतिपक्षले लड्ने बलियो आधार छ। उदाहरणका लागि, डिसेम्बर १५ भित्र काङ्ग्रेसले उठाएका नौ बुँदे मागहरू कार्यान्वयन गर्ने भन्ने संविधानसभासमक्ष प्रधानमन्त्रीले दिएको वचन पूरा नहुनु भनेको अन्तरपार्टी सम्झौताको उल्लङ्घन मात्र होइन पूरै व्यवस्थापिकालाई दिइएको धोका हो।^{४६} तर, संविधानसभाका कारवाहीलाई अवरोध पुऱ्याउने वा सभा बहिष्कार गर्ने जस्ता उपायहरू सधैं उपयोगी हुँदैनन्।^{४७} थप चिन्ताको विषयचाहिँ के हो भने मुख्य प्रतिपक्षी दलहरू आन्तरिक रूपमा सबल छैनन् र रचनात्मक आलोचना गर्नभन्दा अक्सर भाँडभैलो मचाउन रुचाउँछन्।

१. नेपाली काङ्ग्रेस

नेपाली काङ्ग्रेसले आफू शान्ति प्रक्रियाभित्र छु या बाहिर त्यस कुराको ठेगान गर्न सकेको छैन। यसले विरोधका लागि विरोध गर्ने

सजिलो बाटो लिएको देखिन्छ। तर यसका नेताहरू शान्ति प्रक्रियामा सहयोग पुऱ्याएवापत आफ्ना केही विशेष कुरा मनाउने वा आफ्नो सम्पूर्ण शक्ति सरकार गिराउनमा लगाउने र सरकार ढलेपछि त्यसको ठाउँ आफूले लिने भन्नेबारे द्विविधामा छन्।

पार्टीको अप्रजातान्त्रिक चरित्रमा केही परिवर्तन आएको छैन। यसले आफ्नो नेतृत्वलाई प्रतिनिधिमूलक र उत्तरदायीपूर्ण बनाउनेतर्फ कुनै चासो देखाएको छैन, बरु यसको व्यवहार त्यस विपरीत उल्टो छ। पार्टीका अध्यक्ष गिरिजाप्रसाद कोइरालाले भोट गर्ने त परै जाओस् कुनै छलफलसमेत नगरी आफैलाई संसदीय दलको नेता घोषित गरे। त्यसपछि उनले उपनेता छान्नेबारे छलफल पनि हुन दिएनन्। किनभने त्यसो गर्दा उपनेताका लागि चुनाव हुन सक्थ्यो। उनको यस बलमिचाइले सबैको मौन स्वीकृति पाएबाट (केन्द्रीय कार्यसमितिका असहमतको आवाज उठाउने नरहरि आचार्य एक्ला थिए) दोस्रो पुस्ताका नेताहरूको कमजोरी प्रकट हुन्छ। आफ्नो पार्टीभित्रका दोस्रो पुस्ताका नेताहरूलाई कोइरालाले एक पत्रकारको भनाइमा “आज्ञाकारी प्रजाहरू” को हैसियतमा झारेका छन्।^{४८} प्रायः नेकाकै समर्थन गर्ने पत्रपत्रिकासमेत त्यस पार्टीले आफूलाई सुघार्न सकेमा आफ्नै हित हुने थियो भनेर चिन्ता व्यक्त गर्न थालेका छन्।^{४९}

संसदीय दलको नेता हुने आफ्नो ढिपीलाई त कोइरालाले पूरा गरे तर उनले त्यो पद लिएबाट संसदको कारवाहीमा खासै फाइदा पुगेको छैन। संविधानसभाको सत्र सुरु भएदेखि नै नेकाले यसका बैठकहरू बारम्बार बहिष्कार गर्दै आएको छ। कोइराला संविधानसभाको कुनै पनि बैठकमा उपस्थित भएका छैनन् र सङ्गठनभित्र उनका प्रतिस्पर्धी शेरबहादुर देउवा केवल दुईपटक देखा परेका थिए।^{५०} संसदीय दलको नियमावली आखिरमा ४ फेब्रुअरी २००९मा पारित भयो, तर त्यसलाई पारित गर्नमा भएको ढिलाइले गर्दा संवैधानिक परिषद्मा असर पर्न गयो। संवैधानिक परिषद्द्वारा लोक सेवा आयोग र निर्वाचन आयोग जस्ता निकायमा नियुक्ति गरिन्छ र परिषद्को बैठकमा प्रतिपक्षी नेताको उपस्थिति आवश्यक छ।^{५१}

पार्टी सङ्गठन पनि लथालिङ्ग छ। पार्टीमाथि हुकुमी पकड भए पनि कोइराला विगत चार वर्षभित्रमा नेकाको मुख्यालयमा केवल आठपटक गएका छन्।^{५२} अक्टोबर २००८मा उनले पार्टीलाई तीन महिनाभित्र फूर्तिलो र तगडा बनाउने वाचा गरेर “जागरण

^{४४} “MPRF not to quit govt”, myrepublica.com, ९ फेब्रुअरी २००९।

^{४५} “Maoists biggest foreign agents: Minister Mahato”, ekantipur.com, १८ डिसेम्बर २००८।

^{४६} हेर्नुहोस्, “NC set to disrupt next session of Parliament”, *The Himalayan Times*, १६ डिसेम्बर २००८।

^{४७} संविधानसभाको बजेटसत्र चलेको बेला तमलोपाले संसदीय कारवाहीलाई १२ दिनसम्म (फेब्रुअरी २००८ को सरकार-मधेसी सम्झौताको कार्यान्वयनको माग गर्दै), काङ्ग्रेसले पाँच दिनसम्म (सरकारसँगको आफ्नो नौ बुँदे सम्झौताको कार्यान्वयनको माग गर्दै) र साना दलहरूले चार दिनसम्म कोटाको माग गर्दै अवरोध पुऱ्याए।

^{४८} विष्णु बुढाथोकी, “Koirala still reigns supreme”, *The Kathmandu Post*, ५ जनवरी २००८।

^{४९} उदाहरणका लागि हेर्नुहोस् “Congress course correction”, सम्पादकीय, *Nepali Times*, १२ डिसेम्बर २००८।

^{५०} “संविधानसभा जँदैनन् ठूला नेता”, *नयाँ पत्रिका*, ७ जनवरी २००९। प्रचण्डसमेतको उपस्थिति राम्रो रहन, जम्मा चारपल्ट मात्र। तथापि उनी आफू सरकारको काममा व्यस्त रहेको जिकिर गर्न सक्छन्।

^{५१} “Koirala still reigns supreme”, माथि उल्लेखित।

^{५२} किरण पोखरेल, “सुनसान काङ्ग्रेस मुख्यालय”, *अन्नपूर्ण पोष्ट*, २४ डिसेम्बर २००८।

अभियान" थालेका थिए। त्यसको उद्देश्य पार्टीको निर्वाचन आधारको पुनर्निर्माण गर्ने र सन् २००२मा फुटेर फेरि जुटेको पार्टीको अधुरो एकीकरणलाई पूरा गर्नु थियो।^{५३} यस प्रयासको नतिजा मिश्रित रह्यो। पार्टीभित्रका दुई समूहबीचको तानातानी यथावत् छ र यसको प्रभाव समुद्रपारिसम्म पुगेको छ।^{५४} सरकारमा नजाने निर्णय गरेकाले पार्टीका ठूला नेताहरूलाई मन्त्रीपद दिएर थुम्थुम्याउने अवस्था रहेन। त्यसैले उनीहरूको ध्यान उत्तराधिकारीको लडाइँतिर तानिएको छ, जो जटिल र घनीभूत हुँदै गएको छ। ससाना समूहहरू सुशील कोइराला, रामचन्द्र पौडेल र केवी गुरुङ जस्ता नेताहरू वरिपरि गोलबन्द हुँदैछन्।^{५५}

नेकाले प्रतिपक्षको भूमिकामा निकै जाँगर र जोसको प्रदर्शन गरेको छ र सरकारलाई प्रहार गर्नमा आफूसित भएका सबै खाले अस्त्रहरूको प्रयोग गर्दै आएको छ। कतिपय अवस्थामा नेकाको प्रहार कुठाउँमा परेको छ र उसका आग्रहहरू त्यति कल्पनाशील पाईँदैनन्, तर पनि सरकारलाई चनाखो राख्नमा नेकाले निकै गरेको छ। खेल गरेर आफूलाई राष्ट्रपति पद नदिएकोमा त्यसको तुसले गर्दा झनै जाँगरिला भएका कोइराला बडो विश्वासका साथ सरकार छिटै गिर्ने कुरा गर्छन्। संविधानसभाका एक जना सदस्य भन्छन्: "प्रधानमन्त्रीले पद छाड्ने आँट देखाउनुपर्छ। हामी सरकार चलाउन तयार छौं।"^{५६} रामचन्द्र पौडेल जस्ता नेताहरूचाहिँ त्यही कुरालाई अलिक घुमाउरो पाराले भन्छन्। उनको भनाइमा "माओवादीहरूले कोइरालाको संरक्षकत्वमा काम गर्नु नै "अघि बढ्ने एक मात्र उपाय हो। उनी भन्छन्: "सरकारलाई गिराउने हाम्रो मनसाय छैन। सरकार आफ्नै अन्तरविरोधहरूका कारण ढल्छ।"^{५७}

माओवादीहरूले चेतावनीका यस्ता सङ्केतहरूलाई बेलेमा बुझ्नु राम्रो हुन्छ। सत्तामा रहँदाको काङ्ग्रेसको रेकर्ड साह्रै चहकिलो पाईँदैन। तर सरकार ढाल्नमा कोइराला खप्पिस छन् भन्नेमा कसैले इन्कार गर्न सक्दैन। सन् १९९४मा आफ्नो पूर्ण बहुमतलाई लत्याएदेखि धेरै सरकार ढाल्नमा उनको हात रहेको छ र यस मामिलामा उनले आफ्नै पार्टीभित्रका प्रतिस्पर्धी शेरबहादुर देउवा र कृष्णप्रसाद भट्टराईको सरकारलाई पनि छाडेनन्। तर नेकाले आफ्ना आलोचनाहरूलाई रचनात्मक भनी देखाउन नसकेमा त्यसले पार्टीको नाम बिगार्ने खतरा छ। नेपाली मतदाताहरूले निर्वाचनमार्फत सुस्पष्ट

निर्णय दिएका छन्। अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा नेकाको प्रतिष्ठा धमिलिएको छ। पहिल्यैदेखि यसप्रति सहानुभूति राख्ने पर्यवेक्षकहरूसमेत यसको अप्रजातान्त्रिक व्यवहार तथा लथालिङ्गे सङ्गठन देखेर दिक्दार भएका छन्।^{५८} यसले आफूलाई नसह्याल्ने हो र नसुधार्ने हो भने यसका कारण एउटा समर्थ र प्रतिबद्ध उदारवादी प्रजातान्त्रिक पार्टीबाट आफ्नो प्रतिनिधित्व होस् भन्ने चाहना राख्ने जनसङ्ख्याको निकै ठूलो हिस्सा निराश हुनेछ।

२. ससाना पार्टीहरू

साना पार्टीहरूमध्ये धेरै पार्टीहरू निराश हुँदै गएका छन् र संविधानसभामा उनीहरूको उपस्थिति केवल आलङ्कारिक बन्ने पो हो कि भन्ने पीर उनीहरूलाई छ। हुन त संविधानसभामा भएका सानाठूला सबै पार्टीहरूको प्रतिनिधित्व हुने गरी संविधानसभाका विभिन्न समितिहरू बनाइएका छन्। तर संविधानसभाभित्र छलफल नगारिने र महत्त्वका निर्णयहरू ठूला पार्टीका नेताहरू मिलेर लिने परिपाटी कायम रहेकाले साना पार्टीहरू पाखा परेको महसुस गर्दछन्। माधव नेपाललाई संविधान समितिको सभापति बनाउने बेलामा दलित-जनजाति नेता विश्वेन्द्र पासवान उनका विरुद्ध उठेर दिएको साङ्केतिक चुनौतीले त्यही निराशा प्रकट गर्दछ। सरकारबाहिर रहेका पार्टीहरूमा तमलोपा सबैभन्दा प्रभावशाली देखिन्छ। सरकारमा नजाने यस पार्टीको निर्णय र विगतमा सरकारले मधेसी मागहरूलाई पूरा गर्न गरेका सम्झौताहरू लागू गराउन जोड दिँदै जनवरी २००९मा छेडेको आन्दोलनबाट यसको सङ्गठनात्मक हैसियत र राजनीतिक विश्वसनीयता बढ्न गएको छ।

३. बृहत्तर प्रजातान्त्रिक गठबन्धन?

निर्वाचनबाट पाखा लगाइएका र राजतन्त्रको उन्मूलनपछि अलमल्ल परेको दक्षिणपन्थी नेपाली राजनीतिले फेरि आफूलाई सह्याल्ने प्रयत्न गर्दछ। नेकाभित्रको बलियो रहेको अनुदारवादी समूहले संविधानसभाको चुनाव प्रचारका बेला सङ्घीयता र गणतन्त्रबारे आफ्नै पार्टी लाइनको विरोध खुलेरै गरेको थियो।^{५९} तैपनि उस बेला सात पार्टीको गठबन्धनलाई भने तोड्न सकेन र शान्ति प्रक्रियाको सहमतिबाट पार्टीलाई तानेर अलग पार्न सकेन। तर अहिले त्यही समूह "बृहत्तर प्रजातान्त्रिक गठबन्धन" का नाममा पहिलेका पञ्च नेताहरूसित हातेमालो गर्न पुगेको छ। एउटा स्तम्भमा लेखिएका कुराबाट उनीहरूको योजनाको छनक पाइन्छ:

नेकाका नेताहरूले आवाज उठाइरहेका भए पनि अहिलेम्म उनीहरू एउटा बलियो र उपयुक्त गठबन्धन बनाउन सकिरहेका छैनन्। सबभन्दा पहिले एमाले र मुख्य-मुख्य तराई पार्टीहरूलाई माओवादीको कसिलो अँगालोबाट फुत्काउन परेको छ। पछाडि नेकाले राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी र नेपाल जनशक्ति पार्टी जस्ता साना प्रजातान्त्रिक पार्टीहरूलाई समेटेर त्यस नयाँ गठबन्धनमा

^{५३} "NC will be reorganised within three months, claims Koirala", ekantipur.com, ६ अक्टोबर २००८ र "Koirala in Biratnagar to begin NC 'revival campaign'", nepalnews.com २३ अक्टोबर २००८।

^{५४} न्युयोर्कमा, कोइराला र देउवा पक्षीय अन्तर्राष्ट्रिय सम्पर्क कार्यालयहरू अझै पनि नेतृत्वका लागि होडबाजी गर्दैछन्। क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, नेपाली काङ्ग्रेस समर्थक, न्युयोर्क, ८ डिसेम्बर २००८।

^{५५} हेर्नुहोस् सन्तोष आचार्य, "गुट-उपगुटको विरामी", नेपाल, १५ फेब्रुअरी २००९।

^{५६} "NC is ready to form the government", नवीन्द्रराज जोशी, *People's Review*, ८ जनवरी २००९। जोशीले तत्काल सरकार परिवर्तनको आह्वानभन्दा पनि आफूले सैद्धान्तिक पक्षमा जोड दिएको बताए। क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, काठमाडौं, १२ जनवरी २००९।

^{५७} अन्तर्वार्ता, *स्पटलाइट*, ९ जनवरी २००९।

^{५८} क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, नयाँ दिल्ली, वासिङटन डिसी र लन्डन, नोभेम्बर २००८-जनवरी २००९।

^{५९} हेर्नुहोस् क्राइसिस ग्रुप रिपोर्ट, *नेपालको नयाँ राजनीतिक परिवृश्य*, पृ. ८।

ल्याउन प्रयत्न गर्नुपर्छ। नेकपा (माओवादी) ले कनिष्ठ साझेदारका रूपमा गठबन्धनमा भाग लिन सक्छ या नलिन पनि सक्छ। त्यसपछि मात्र नयाँ नेपालको एजेन्डा वास्तविक अर्थमा थालिनेछ।^{६०}

यस विचारलाई ससाना दक्षिणपन्थी दलहरूले सार्वजनिक रूपमै अघि बढाइरहेछन् र काङ्ग्रेसका केही प्रभावशाली नेताहरूका बोलीमा यसप्रति सहानुभूतिपूर्ण प्रतिध्वनि पनि सुन्न सकिन्छ। “यदि आवश्यक परेमा र यदि माओवादीहरूले यस्तै काम गरिरहेछन् र अस्थिरता निम्त्याउँछन् भने हामी धेरै राजनीतिक पार्टीहरू सम्मिलित प्रजातान्त्रिक गठबन्धन बनाउनेतिर लाग्छौं” भनेर गिरिजाप्रसाद कोइरालाकी छोरी सुजाता कोइरालाले चेतावनी दिएकी छन्। त्यसका साथै आफ्ना भनाइलाई केही सच्याएर उनले भनिन्: “हामी यस्तो गठबन्धन माओवादीको सरकार गिराउन वा देशमा अस्थिरता ल्याउनका लागि नभई स्थिरता ल्याउन र देशलाई असफल राज्य हुनबाट जोगाउन बनाउनेछौं ...। यदि माओवादीहरूलाई देशबारे चिन्ता छ र उनीहरू त्यस गठबन्धनमा सामेल हुन चाहन्छन् भने उनीहरूलाई पनि स्वागत छ।”^{६१} भूतपूर्व प्रधानमन्त्री सूर्यबहादुर थापा यस विचारको ठूलो समर्थक देखिएका छन् र पञ्चायतकालीन दिग्गजहरू पनि यही राग अलापिरहेछन्।^{६२} केही नेताहरू भने यसबारे सतर्क पनि देखिन्छन्। उदाहरणका लागि, टुक्रिएको एउटा पार्टीका अध्यक्ष र निकै प्रभावशाली शाहीमन्त्री कमल थापा राजतन्त्रको पक्षमा अडिग रहे पनि माओवादीले नेतृत्व गरेको सरकारलाई गिराउनु हुँदैन भन्छन्।^{६३}

पहिलेका राजाले यसो त मौन नै साँधेका छन्। एउटा विषयमा चाहिँ मुख खोले र उनले मुख खोल्ने विषय पशुपतिनाथको मन्दिरमा भारतीय पुजारीका ठाउँमा नेपाली पुजारी राखे प्रयास थियो। यस प्रयासको विरोधमा जसरी राजावादी, राजनीतिक पार्टी र प्रेसका अनुदारवादी पक्ष, भारतीय जनता पार्टी र बजरङ्ग दल जस्ता हिन्दू अतिवादीहरू एक ढिक्का भए त्यसले राजालाई आफ्ना अन्तिम दिनहरूका सुखद सम्झना दिलायो होला। यस मुख खोलाइले उनको भित्री मनसाय पनि प्रस्ट हुन्छ। तर केही गरी दिल्लीको सत्तामा भारतीय जनता पार्टी आएर नेपालमा राजतन्त्रको पुनरोदय भइहालेको खण्डमा पनि छिमेकी मुलुकको दक्षिणपन्थी हिन्दू शक्तिको आडमा फर्केको राजतन्त्रले जनसमर्थन पाउन सक्ने छैन।

४. दुई सेना

क) समायोजनमा गतिरोध

माओवादी लडाकू समायोजनबारे सहमतिमा पुग्ने कुरा सुरक्षा क्षेत्रका लागि चुनौती हो। समायोजनको स्वरूप कस्तो हुने भन्ने सम्बन्धमा गम्भीर प्रकारका वैचारिक मतभेदहरू कायम छन्। शान्ति प्रक्रियाको केन्द्रमा रहेको यो समस्या वास्तवमै चिन्तनीय छ किनभने यसले अन्य क्षेत्रमा व्यवधान पुऱ्याउनुका साथै सङ्क्रमणकालमा छोटो समयका लागि निम्त्याइएको हातहतियारको अनुगमन गर्ने संयुक्त राष्ट्रको भूमिकालाई अनिश्चित कालका लागि लम्ब्याउँछ। संयुक्त राष्ट्रको प्रमाणीकरण मापदण्ड पूरा नगरेका र नयाँ तथा कम उमेरका लडाकूहरूलाई शिविरबाट अझैसम्म हटाइएको छैन। यो माओवादीहरूको धिन्ड्याईका साथै लडाकूहरूको पुनर्स्थापना सम्बन्धमा रहेको अनिश्चताको परिणाम हो। बालबालिका तथा सशस्त्र द्वन्द्वका लागि संयुक्त राष्ट्रका महासचिवका विशेष प्रतिनिधि राधिका कुमारास्वामी डिसेम्बर महिनाको सुरुमा नेपाल भ्रमणमा आउँदा माओवादी नेतृत्वको सरकारले यसबारे शीघ्र कार्यान्वयनको वचन उनलाई दिएको थियो। लडाकूहरूलाई शिविरबाट हटाउने तथा पुनर्स्थापना गर्नेसम्बन्धी यो पहिलो कार्य राम्रोसित हुन सकेमा यसबाट पूरै समायोजन तथा पुनर्स्थापना कार्यक्रमको विश्वसनीयतामा प्रभाव पर्न सक्नेछ।

१. सहमतिमा के छ?

लिखित प्रतिबद्धताहरू अनेकौं छन् तर ती अस्पष्ट छन् र तिनलाई जानीबुझीकन त्यस्तो पारिएको छ। नोभेम्बर २००६ को बृहत् शान्ति सम्झौताले “माओवादी लडाकूको अनुगमन, संयोजन तथा पुनर्स्थापन सम्बन्धमा एउटा विशेष समितिको गठन गर्ने” व्यवस्था गरेको छ।^{६४} डिसेम्बर २००७ को हातहतियार तथा सेनाको व्यवस्थापनसम्बन्धी अनुगमन सम्झौतामा “सुरक्षा बलमा समायोजन गर्ने” भनिएको छ।^{६५} त्यस्तै, अन्तरिम संविधानमा “माओवादी सेनाका लडाकूलाई एउटा विशेष समितिले निरीक्षण, समायोजन तथा पुनर्स्थापन गर्नेछ” भन्ने उल्लेख छ।^{६६} यसलाई संशोधन गरेर “संविधानसभामा भएका सबै ठूला दलहरूको प्रतिनिधित्व रहेको” विशेष समितिमा भन्ने व्यवस्था गरियो। सरकारमा सहभागी नभएको नेपाली काङ्ग्रेसलाई पनि त्यसमा सामेल गर्नुपर्ने भएकोले त्यस्तो व्यवस्था गरिएको थियो।^{६७} अन्तरिम संविधानको धाराबाट नामकरण

^{६०} शशी पीबीवी मल्ल र चन्द्रबहादुर पर्वत, “End of the road for Maoists”, *People's Review*, १८ डिसेम्बर २००८।

^{६१} “The Maoists are trapped in a conspiracy”, सुजाता कोइरालासँग अन्तर्वार्ता, *The Kathmandu Post*, १९ जनवरी २००९।

^{६२} उदाहरणका लागि हेर्नुहोस्, “थापाद्वारा कोइरालाको बृहत् लोकतान्त्रिक गठबन्धनमा जोड”, *nepalnews.com*, ६ डिसेम्बर २००८ र “Thapa reinforces Koiraal's idea of BDA”, *ekantipur.com*, ५ डिसेम्बर २००८।

^{६३} “No alternative to Maoist-led govt: Kamal Thapa”, *ekantipur.com*, ३ जनवरी २००९।

^{६४} बृहत् शान्ति सम्झौता, धारा ४.४।

^{६५} बृहत् शान्ति सम्झौतामा सहमति भएअनुरूप नै सुरक्षा निकायहरूमा समायोजनका लागि योग्य भएकाहरूको निर्धारण एउटा विशेष कमिटीले गर्नेछ। यो समायोजन प्रक्रिया पार्टीहरूसँग हुने सहमतिले निर्धारण गर्नेछ। AMMAA, धारा ४.१.३।

^{६६} मन्त्रपरिषद्ले माओवादी सेनाका लडाकूको सुपरीवेक्षण, समायोजन र पुनर्स्थापनाका निम्ति एउटा विशेष कमिटी गठन गर्नेछ र कमिटीको काम, कर्तव्य र अधिकार मन्त्रपरिषद्ले निर्धारण गरेबमोजिम हुनेछ। अन्तरिम संविधान, धारा १४६।

^{६७} नेपालको अन्तरिम संविधानमा पाँचौं संशोधन, १३ जुलाई २००८, धारा २०, “संविधानको धारा १४६ को संशोधन।”

गरिएको तर काम गर्न नसकेको साविकको “१४६ समिति” लाई त्यसपछि सैन्य समायोजन विशेष समिति भनेर पुनः नामकरण गरियो।

सन् २००८ को जून महिनाको सर्वदलीय सहमतिकै कारणबाट यो संशोधन भएको थियो। त्यसमा अगाडि भनिएको छ, “लडाकू भनी ठहर्‍याइएका व्यक्तिहरूलाई आर्थिक प्याकेज र पुनर्स्थापनाका अन्य विकल्पहरू दिइनेछ।”^{६८} अनि शिविरमा नियमानुसार दर्ता भएकालाई मात्र “आवश्यक सर्तहरू पूरा गरेमा सुरक्षा निकायमा समायोजनका लागि योग्य ठानिनेछ” भनिएको छ।^{६९}

यस प्रकार छुट्टाछुट्टै सम्झौतामा प्रयुक्त भाषा अन्योलपूर्ण छ। यस सम्बन्धमा दुई थरी अतिवादी व्याख्याहरू पाइन्छन्। पहिलो, कुनै पनि माओवादी लडाकूलाई नेपाली सेनामा लिइनु हुँदैन। अर्को, सबै लडाकूलाई नेपाली सेनामा मिसिन दिनुपर्छ। साविककै “चेन अफ कमान्ड” र नियमअनुसार व्यक्तिगत रूपमा नभई सामूहिक रूपमा नै नेपाली सेनामा समायोजन गरिनुपर्छ। दुवैतर्फका सम्झौताकारीहरू के पुष्टि गर्छन् भने सन् २००५ पछिका सबै माओवादी लडाकूहरू नभए पनि उनीहरूको उल्लेख्य सङ्ख्या नेपाली सेनामा समायोजन गर्ने पारस्परिक समझदारी भएको हो।^{७०} तर कति सङ्ख्यामा र कसरी समायोजन गर्ने भन्नेबाहेक नतोकिएको दुवै पक्ष स्वीकार गर्छन्। त्यसकारण औपचारिक सहमतिपत्रहरूको भाषामा यस्तो अस्पष्टता अन्जानमा रहन गएको होइन।

तर सम्झौता कार्यान्वयन गर्ने र सङ्ख्या तथा तरिका सम्बन्धमा सहमतिमा पुग्ने चाहना साह्रै कम थियो। सम्झौतापत्रका हस्ताक्षरकर्ताहरूले जसको हकमा सही गरे तिनकै बारेमा साधिकार बोल्न सक्ने अवस्था पनि थिएन। नेपाली सेना सातदलीय गठबन्धनको अन्तरिम सरकारप्रति उत्तरदायी थिएन र उसले आफै आफ्नो साँध कोर्ने कुरा प्रस्ट गरिसकेको थियो। जनमुक्ति सेना माओवादीको नियन्त्रणमा भए तापनि सहमति हुनुअघि यस सम्बन्धमा जनमुक्ति सेनासँग राम्रो छलफल भएजस्तो देखिन्न। खासगरी सन् २००८ जूनमा भएको सम्झौताले आवश्यक सर्त पूरा गरेकालाई मात्र सेनामा लिने, नेपाली सेनाको सर्तअनुसार समायोजन हुने तथा नेपाली सेनाको पुनर्गठन गर्ने अर्को समानान्तर प्रश्नसित यो कुरा सम्बन्धित नहुने बारेमा माओवादी लडाकूहरूलाई बुझाउने काम नभएको देखिन्छ।

धेरै खिँचातानी पछि २८ डिसेम्बर २००८ मा नेकपा (माओवादी) र एमाले सेना समायोजन विशेष समितिको विस्तार गरी त्यसमा प्रमुख चार पार्टीबाट दुई-दुई जना समावेश गर्न सहमत भए। नेकाले उठाउँदै आएको समान प्रतिनिधित्वको माग पूरा गर्न त्यसो गरिएको

थियो।^{७१} सो समितिको नेतृत्व उप-प्रधानमन्त्रीद्वारा गरिने त्यसअगाडिको प्रस्ताव विपरीत प्रधानमन्त्रीद्वारा नै समितिको नेतृत्व हुने निर्णय गरियो। सेना समायोजन विशेष समितिको गठन भई अन्ततः १६ जनवरी २००९ मा यसको पहिलो बैठक बस्यो। त्यस बैठकले समितिको कार्यक्षेत्र र कार्यविधि तोक्ने काम गर्‍यो। ५ फेब्रुअरीमा बसेको यसको दोस्रो बैठकले अयोग्य ठहरिएका माओवादी लडाकूहरूलाई जतिसक्दो छिटो शिविरबाट हटाई उनीहरूलाई पुनर्स्थापन प्याकेज उपलब्ध गराउने निर्णय गर्‍यो। यी कदमबारे पहिल्यै सहमति भइसकेको थियो। तर समायोजन र पुनर्स्थापनाको केन्द्रीय विषयमाथि गरिने खँदिलो छलफल भने त्यति सरल हुने छैन।

अहिलेकै कुरा गर्ने हो भने सेना समायोजन विशेष समितिले जनमुक्ति सेनाको रेखदेख गर्ने जिम्मेवारीलाई स्पष्ट रूपमा व्याख्या गरिएको छैन। १२ फेब्रुअरीमा सम्पन्न जनमुक्ति सेनाको वार्षिकोत्सव कार्यक्रममा लडाकूहरूलाई सम्बोधन गर्दै प्रचण्डले जनमुक्ति सेनाको हालको कमान्ड संरचना यथावत् रहने तर यसको निर्देशन र योजनाको जिम्मेवारी सेना समायोजन विशेष समितिको हुने कुरा बताए।^{७२} यस प्रतिबद्धतालाई यथार्थ रूप दिने काम भने सो समितिले त्यस्तो निर्देशन दिन कतिको मान्छ र जनमुक्ति सेनाले समितिको उक्त निर्देशनलाई कतिसम्म पालन गर्न चाहन्छ भन्नेमा निर्भर गर्छ।

२. नेपाली सेनाको स्थिति

सेना समायोजनको पक्षमा नेपाली सेना कहिल्यै रहेन। यस प्रक्रियालाई अगाडि बढाउने बारेमा सेना सदैव उदासीन रहेको छ। नेपाली सेनाले आफूलाई एउटा गैरराजनीतिक तथा व्यावसायिक शक्ति ठान्छ। उसको यस मान्यताअनुसार पहिलेका गुरिल्लालाई सेनामा समावेश गर्नाले नेपाली सेनालाई होच्याउने काम हुन्छ। अझ महत्त्वपूर्ण कुरा के छ भने नेपाली सेना आफू कहिल्यै पराजित भएको ठान्दैन र आफूलाई राज्यको एकमात्र वैधानिक सशस्त्र शक्ति ठान्दछ।

समायोजनका लागि कुनै पनि लडाकूले निश्चित योग्यता पूरा गर्नुपर्ने भन्ने नेपाली सेनाको अडानले अन्यौल बढाएको छ। यसलाई जनमुक्ति सेनाका कमान्डरहरूले नेपाली सेनामा भर्तीका लागि आवश्यक पर्ने शारीरिक तथा शैक्षिक योग्यता नभएका ठूलो सङ्ख्याका लडाकूलाई बाहेक गर्ने चालका रूपमा बुझेका छन्। यसबाहेक व्यक्तिगत आधारमा सामान्य सैनिक वा अधिकृतहरू सुरु तहमा भर्ना गरिएमा मात्र समायोजन आफूलाई स्वीकार्य हुने कुरा नेपाली सेनाका अधिकृतहरू व्यक्तिगत कुराकानीका क्रममा

^{६८} “पार्टीहरूबीच संविधान संशोधन गरेर शान्ति प्रक्रियालाई अघि बढाउने सहमति”, २५ जून २००८, धारा २.२.२। अनौपचारिक अनुवाद www.un.org.np मा पाइन्छ।

^{६९} उही, धारा २.२.३।

^{७०} क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ताहरू, नेपाली काङ्ग्रेस र नेकपा (माओवादी) वार्ताकारहरू, काठमाडौं, अक्टोबर २००८।

^{७१} अक्टोबरमा सरकारले पहिलोपटक समिति गठन भएको घोषणा गर्दाखेरि त्यति बेला अन्य पार्टीका तर्फबाट एक-एक सदस्य र नेकपा (माओवादी) का तर्फबाट दुई सदस्य त्यसमा परेका थिए।

^{७२} १२ फेब्रुअरी २००९ मा नवलपरासीमा “जनयुद्ध” को चौधौं वार्षिकोत्सव र आठौं जनमुक्ति सेना दिवसमा प्रचण्डको सम्बोधन; “शान्तिको लडाइँमा समर्पित भएर लाग्नुहोस्”, *जनादेश*, १७ फेब्रुअरी २००९।

बताउँछन्। जनमुक्ति सेनाका कमान्डरहरूले चाहिँ विभिन्न तहमा समावेश गरिनुपर्नेमा जोड दिन्छन् तर त्यसका लागि सघन तालिमको आवश्यकता पर्न सक्ने कुरा भने स्वीकार गर्दछन्। उनीहरूले यस सङ्क्रमणकालीन अवस्थामा व्यक्ति-व्यक्तिलाई नेपाली सेनाको संरचनामा प्रवेश गराइराख्नुभन्दा सेनाका विद्यमान एकाइहरूलाई संयुक्त कमान्डअन्तर्गत राखिनुपर्ने कुरा पनि उठाइरहेका छन्।

यसै सन्दर्भमा नेपाली सेना समर्थक टिप्पणीकारहरूबाट अर्को तर्क पनि उठाइएको छ। “अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताका” आधारमा जनमुक्ति सेनालाई नेपाली सेनामा गाभ्न नहुने तर्क उनीहरूको छ। केही कस्तो पनि तर्क गर्छन् भने पूर्व गुरिल्ला समावेश भएको नेपाली सेना भविष्यमा राष्ट्रसङ्घीय शान्ति सेनाका लागि अयोग्य ठहरिनेछ। वास्तवमा त्यस्तो कुनै अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता प्रचलनमा छैन र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सेनामा समावेश हुन अयोग्य ठहरिने भन्ने अडकलबाजीलाई महासचिव वान की—मुनले आफ्नो नेपाल भ्रमणको क्रममा नै उदाहरो पारिसकेका छन्।^{७३}

नेपाली सेनाका अधिकारीहरूको चित्त दुखाइ के छ भने जनमुक्ति सेनाका कमान्डरहरू आफ्ना कुरा खुलेर विभिन्न मिडियामा अन्तर्वार्ता दिन्छन् तथा एकीकृत नेकपा (माओवादी) को नीतिगत छलफलमा भाग लिन्छन् तर उनीहरूका बारेमा बोलिदिने कोही छैनन्। नेपाली सेना न शान्ति प्रक्रियामा प्रत्यक्ष रूपमा सामेल भएको थियो न त यसले विश्वास गरेका पार्टीहरूद्वारा नै यसको प्रतिनिधित्व गरेका थिए। रिक्त स्थान पूर्ति गर्ने सेनाको अडानलाई समर्थन जनाउने पार्टीहरूप्रति समेत नेपाली सेना शङ्कालु रहेको छ। उदाहरणका लागि, सन् १९९० पछिका सरकारहरूले यसप्रति राम्रो व्यवहार नगरेको नेपाली सेनाका मनमा परेको छ। नेकाले यसको बजेट निचोर्ने काम गर्नु भने एमालेले एक जना प्रधानसेनापतिलाई भ्रष्टाचारको अभियोगमा निकाल्यो। तर यसको बलियो अन्तर्राष्ट्रिय समर्थक भारतले समायोजनसम्बन्धी यसको चिन्तालाई बुझेको छ। त्यसकारण यसको विद्यमान संरचना र संस्कृति बदल्ने कुनै पनि कदम विरुद्ध नेपाली सेना भारतमाथि निर्भर रहन सक्छ।

३. जनमुक्ति सेनाको स्थिति

जनमुक्ति सेना एकीकृत नेकपा (माओवादी) को नियन्त्रणमा रहेको छ र यो अनुशासित छ। तापनि यसभित्रको नैराश्य बढ्दो छ। शिविरमा छिरेको दुई वर्षभन्दा बढी समय बितिसकदा पनि लडाकूहरूमा आफ्नो भविष्यबारे अन्याय कायम छ। शान्ति प्रक्रियामा प्रवेश गर्नु नै ठीक थियो कि थिएन भन्ने प्रश्नसमेत अहिले उठ्न थालेका छन्। माओवादीको प्रस्तावित आन्तरिक समायोजन सिफारिस समितिले कस्तो रूप लिनेछ त्यो स्पष्ट छैन। तर यसबाट साँच्चिकै तनाव सिर्जना भएका छन् र तिनको सम्बन्ध प्रक्रियासँग मात्र नभएर यसको सारभूत परिणाम माथिका मतभेदसँग पनि छ।

^{७३} एउटा प्रश्नोत्तर सत्रमा महासचिवले भने, “राष्ट्रसङ्घका सदस्य राष्ट्रका राष्ट्रिय सेनामा पूर्व विद्रोहीहरू समायोजन गरिएका उदाहरणहरू छन्। त्यसरी समायोजित सेना संयुक्त राष्ट्रअन्तर्गतको शान्ति सेनामा उपयोग गरिएका छन्।” पत्रकार सम्मेलन, काठमाडौं, १ नोभेम्बर २००८।

जनमुक्ति सेनाका कमान्डरहरूको र नेपाली सेनाका उनीहरूका समकक्षीहरूको चासो मिल्दाजुल्दा छन्। उनीहरू माओवादी आन्दोलनको राजनीतिक संरचनामा आबद्ध भए तापनि समायोजन सम्बन्धमा उनीहरूको कहिल्यै पनि पूर्ण राय नलिइएका प्रमाणहरू भेटिएका छन्। प्रचण्डले आफ्नो पार्टीभन्दा धेरै अगाडि बढेर समायोजनबारे सहमति भइसकेको र यसको प्रक्रिया छिट्टै अगाडि बढ्ने आश्वासन दिँदै आएका छन्। तर अहिले उनले धक्का खानुपरेको छ। सातवटै माओवादी डिभिजनका कमान्डरहरूले व्यक्तिगत रूपमा नभई सामूहिक रूपमै समायोजन हुनुपर्ने आफ्नो अडान सार्वजनिक गर्न थालेका छन् र उनीहरूलाई नेपाली सेनाका भर्तीसम्बन्धी सर्तहरू ग्राह्य नभएको बताएका छन्।^{७४} एक जना वरिष्ठ कमान्डरले भने, “आगामी छलफलपछि नयाँ प्रकारको प्रारूपमा सहमत हुन सकिन्छ तर हाम्रा मानिसलाई हाम्रो कमान्डभन्दा बाहिर पठाउने कुरै छैन।”^{७५}

जनमुक्ति सेनाका उच्च अधिकारीहरू समायोजनप्रति प्रतिबद्ध त छन् तर समायोजनको परिभाषा उनीहरूको आफ्नै किसिमको छ। उनीहरू एउटै पार्टीको मात्र सेना भएर रहिरहन चाहँदैनन् र पुनर्संरचना नगरिएको नेपाली सेनामा प्रवेश गर्न पनि चाहँदैनन्। यस कुरामा उनीहरू एकमत छन्। तर समयतालिका र समायोजनको तरिकाबारे उनीहरूबीच मतभिन्नता पाइन्छ। एकीकृत नेकपा (माओवादी) का प्रभावशाली वरिष्ठ नेता मोहन वैद्य सेना समायोजन संविधान लेखन प्रक्रिया सँगसँगै अगाडि बढ्नुपर्ने र संविधान लेखनसँगै पूरा हुनुपर्ने धारणा राख्छन्। संविधान नबनेसम्म एउटा स्वतन्त्र सशस्त्र सैन्यदलको प्रभाव राखिरहनु पर्ने वैद्यको धारणालाई जनमुक्ति सेनाका डेप्युटी कमान्डर बलदेवको समर्थन प्राप्त छ। तर पार्टी नेतृत्व जस्तै जनमुक्ति सेनाको ठूलो तप्का छिट्टै समायोजन प्रक्रिया अगाडि बढाउनुपर्ने पक्षमा रहेको देखिन्छ। सेना समायोजन विशेष समिति पनि गतिरोधको स्थितिमा रहेकाले यसबारे जनमत सङ्ग्रह गरिनुपर्ने कुरा पनि उठेका छन्।^{७६} ढिलै भए पनि त्यस समितिको गठन भएबाट यस्तो विकल्प जरुरी नहोला। तर त्यसका लागि यो समिति क्रियाशील हुनु आवश्यक छ।

यसैबीच जनमुक्ति सेनालाई एउटा सङ्गठित शक्तिका रूपमा झनै बलियो पारिएको छ। यसमा अनुशासन कायम रहेको देखिन्छ अनि नयाँ नेपाली सेनामा भर्ना हुन आवश्यक पर्ने मापदण्ड पूरा गर्नका

^{७४} नयाँ पत्रिका, ८ डिसेम्बर २००८, पृ. १।

^{७५} “NA is no longer a national army”, बलदेवसँगको अन्तर्वार्ता, *The Kathmandu Post*, ८ डिसेम्बर २००८। “नेपालको नयाँ परिस्थितिमा हामीले संयुक्त कमान्डको निर्माण गर्नुपर्छ। समायोजनको पहिलो चरणमा दुवै सेनाको माथिल्लो तहको एउटा समन्वयात्मक कमान्ड निर्माण गर्न सकिन्छ। उनीहरूले सँगै योजना बनाउन सक्छन् तर उनीहरूका निर्देशनहरू फरक-फरक च्यानलबाट तलसम्म पुग्नेछन्। नेपाली सेना र जनमुक्ति सेनाका एकाइहरू अलग-अलग नै रहनेछन्। त्यसपछि नयाँ नीतिअनुसार हामी सङ्ख्या घटाउनेतिर लाग्नेछौं। त्यसअनुसार जनसेना र सेनाका कमान्डरहरूको सङ्ख्यामा पनि कटौती हुनेछ।”

^{७६} वासुदेव घिमिरे, “सेना समायोजन सहमतिमा वा जनमत सङ्ग्रह?” *जनदेश*, २३ डिसेम्बर २००८।

लागि तालिम पनि बढाइएको छ। जनमुक्ति सेनाको औपचारिक सङ्गठन युद्धकालमा भन्दा निश्चित रूपमा ठूलो छ। तर युद्धकाल हेरी त्यसमा उत्प्रेरणा भने कम रहेको हुन सक्छ। पछिल्ला दिनहरूमा भएका भर्नाका कारण पनि यसको सङ्ख्यामा बढोत्तरी भएको छ र यसका केही राजनीतिक कमिसारहरूलाई शिविरबाट हटाएर वाईसीएलतर्फ सरुवा गरिएको छ। (शिविरमा रहेका प्रत्येक लडाकूलाई अहिले उनीहरूकै नामको चेकबाट तलब दिइने व्यवस्था गरिएको छ। त्यसकारण पार्टीले तलबको रकमलाई अन्यत्र लगाउन सक्ने अवस्था अब रहेन। वाईसीएलका कमान्डरहरूलाई शिविरका लडाकूहरूको आर्थिक सुरक्षा देखेर डाह लागेको हुन सक्छ।)

जनमुक्ति सेनामै बस्न चाहने तथा राजनीतिमा लाग्न चाहने कमान्डरहरूलाई छुट्याउने काम पूरा भएको देखिन्छ। यद्यपि केहीले दुवैलाई जोड्ने सेतुको काम गरेको पनि पाइन्छ। (खास गरी प्रचण्डको निकट मानिने कमान्डर “अनन्त” संविधानसभामा आएका भए तापनि अनौपचारिक तहमा जनमुक्ति सेनाको पक्षमा बोल्ने गर्दछन्)। द्वन्द्वकालीन अपराध तथा द्वन्द्वपछि भएका दण्डनीय अपराधबारे कुरा नउठ्काउन जनमुक्ति सेना पनि नेपाली सेनाजत्तिकै कटिबद्ध छ। शक्तिखोर शिविरमा भएको रामहरि श्रेष्ठको हत्याका प्रमुख अभियुक्त मानिएका “विविध” लाई जनमुक्ति सेनाले शरण दिइरहेको छ। विगतमा भएका “गलतीहरू” स्वीकार्न त उनीहरू तत्पर देखिन्छन्, तर पारदर्शी छानबिन गर्ने र अपराधमा संलग्न हुनेहरूलाई दण्ड दिने कुरामा भने उनीहरू आलेटाले गर्छन्।^{७७}

४. अन्य पार्टीहरू

एकीकृत नेकपा (माओवादी) बाहेक अन्य पार्टीहरू जनमुक्ति सेनाका लडाकूहरूलाई नेपाली सेनामा समायोजन गर्ने कुराको समर्थनमा छैनन्। नेकाले कुनै पनि प्रकारको समायोजनका विरुद्ध आफूलाई दहो गरी उभ्याएको छ। यसमा नेकालाई मधेसी जनअधिकार फोरमको समर्थन प्राप्त छ। यसबाहेक सिङ्गै पार्टी नभए पनि एमालेका केही प्रभावशाली नेताहरूको समेत समर्थन बढिरहेको छ।

यो विरोध धेरैजसो अहिंसात्मक सिद्धान्तका आधारमा प्रस्तुत भएको दाबी गरिए तापनि त्यस्तो दाबी कच्चा देखिन्छ। हिंसा सम्बन्धमा नेकाको अवधारणा कहिल्यै पनि स्पष्ट छैन। नेकाका प्रथम प्रधानमन्त्री वीपी कोइरालाले “सन् १९३० को भारतको आतङ्कवादी आन्दोलनमा लागेर हत्याको अभियोगमा समातिएको र त्यसैबाट राजनीतिमा प्रवेश गरेकोमा” गर्व गरेका थिए।^{७८} त्यस्तै, सन्

^{७७} संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले बर्दियामा गरेको अनुसन्धानप्रति नेपाली सेना र नेकपा (माओवादी) ले जनाएका प्रतिक्रिया अर्थपूर्ण छ। नेपाली सेनाले आफ्ना अपराधहरू ढाकछोप गर्न खोज्यो भने माओवादीले आफ्ना लडाकूद्वारा गरिएको १४ जनाको हत्या स्वीकार गर्‍यो। बाँकी रहेका दुईओटा केसमा अझै शङ्का छ। तापनि दुवै पक्ष आफ्ना मानिसद्वारा गरिएको अपराधको छानबिन गर्न र अपराधीलाई सजाय दिन सहमत भएनन्। “बर्दिया जिल्लामा द्वन्द्वकालमा बेपत्ता पारिएकाहरू”, मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, नेपाल, डिसेम्बर २००८, पृ. ४६-५०, ५३-५६।

^{७८} अनिरुद्ध गुप्ता, नेपाली अन्तर्वार्ता (दिल्ली, १९९७) पृ. ९।

१९५० मा जहानिया राणाशासन हटाउने सशस्त्र आन्दोलनको तयारी गर्दा उनले गान्धीवादी सिद्धान्त सजिलै त्यागे।^{७९} उनले भनेका छन्: “मेरा लागि अहिंसात्मक आन्दोलन एउटा कार्यनीति मात्रै हो विश्वास होइन।” समायोजन विरुद्ध मुखर रहेका एमालेका केपी ओली स्वयंलाई हिंसात्मक आन्दोलनबारे राम्रो जानकारी छ। उनी भूमिपतिहरूको हत्या गरेर क्रान्ति गर्ने झापाली आन्दोलनका एक नेता थिए।^{८०}

सन् १९५० को दशकमा आफ्नो सशस्त्र समूह स्वेच्छाले विघटन गरी राज्यको सेनालाई एकमात्र सेना मान्ने नेकाको उदाहरणलाई माओवादीले पनि अनुसरण गर्नुपर्छ भन्नु इतिहासको सतही अध्ययन ठहरिन्छ। राणाशासनपछिको पहिलो सरकारमा सामेल हुँदा नेकाका नेताहरूले आफ्नो गाडीमा राष्ट्रिय झन्डा नराखी पार्टीको झन्डा राखेका थिए र क्याबिनेटको मिटिङका लागि दरबारमा जाँदासमेत आफ्नै “मुक्तिसेना” का अङ्गरक्षकहरू लिएर जान्थे।^{८१} हामीले कहिल्यै पनि आफ्ना लडाकूहरूलाई राष्ट्रिय सेनामा समायोजन गर्न चाहनेनौं (बरु नयाँ प्रहरी सङ्गठनको मेरुदण्ड बनायौं) भन्ने नेका नेताहरूको दाबीलाई विश्वसनीय इतिहासविद्हरूले समर्थन गर्दैनन्।^{८२}

जनमुक्ति सेना र नेपाली सेनाको समायोजनको विरोध गर्नुका पछाडि तीन तह छन्— पहिलो, माओवादीले यस प्रक्रियाको फाइदा उठाएर राज्यको सुरक्षाबललाई कमजोर पारी अथवा आफूसित मिलाई सर्वसत्तावाद स्थापना गर्छ भन्ने पत्थारिलो त्रास। दोस्रो, नेपाली सेनालाई माओवादी विरोधी एउटा बलियो शक्तिका रूपमा मलजल गरी निर्वाचन परिणामबाट देखिएको कमजोरी क्षतिपूर्ति गर्ने र तेस्रो आपसी शत्रुता हुँदाहुँदै पनि माओवादी र नेपाली सेनाका टाउकेहरू बीचमा सम्बन्ध स्थापित भई निःशस्त्र पार्टीहरूलाई किनारा लगाउन सक्छन् भन्ने चिन्ता।

यीमध्ये पहिलो त्रासको सैद्धान्तिक आधार पनि छ। माओवादीहरूको रणनीति सम्पूर्ण उपायहरूको प्रयोग गरी राज्यसत्ता कब्जा गर्ने हो भनेर नेकाका नेताहरूले ठीक ढङ्गले तर्क गर्ने गरेका छन्।^{८३}

^{७९} ए.ए., पृ. १०।

^{८०} Martin Hofstun, William Raeper and John Whelpton, *People, Politics & Ideology* (काठमाडौं, १९९९), पृ. ८३।

^{८१} राजेश गौतम, नेपाली काङ्ग्रेस (नयाँ दिल्ली, २००५), पृ. ४७१।

^{८२} “के.आई. सिंहको विद्रोहमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको रक्षा दलको किराँती समूहको विघटनपछि बाँकी रहेका एकाइलाई राज्यको सेना तथा प्रहरीमा मिलाइएको थियो।” भुवनलाल जोशी तथा लियो इ. रोज नेपालमा प्रजातान्त्रिक सिर्जनशीलता: राजनीतिक मिलापको व्यक्तिगत अध्ययन बर्केले, १९६६, पृ. १०१। राजेश गौतमको टिप्पणी छ: “त्यस अवधिमा सन् (१९५०-१९५१) धेरै नेपालीहरूको के धारणा थियो भने (नेकाको “मुक्ति सेना”) मुक्ति सेनाका कमान्डरबाट नै राष्ट्रिय सेनाको प्रमुख कमान्डर छानिनु र मुक्ति सेनालाई स्वतन्त्र सेना बनाइनुपर्छ तथा बहुदलीय सरकारको गठन हुनुपर्छ। तर दिल्ली सम्झौतापछि नेताहरूका बाध्यता तथा कमजोरीका कारण त्यस धारणालाई बेवास्ता गरियो।”

^{८३} उदाहरणका लागि हेर्नुहोस्, रामशरण महत, “Betrayal of the peace process?”, *The Kathmandu Post*, १४ डिसेम्बर २००८, तथा राजपा नेता प्रकाशचन्द्र लोहनी, “Revisiting strategic intent”, *The Kathmandu Post*, ७

नभन्दै प्रधानमन्त्रीदेखि तल्ला तहका नेताहरूसम्मले त्यस लाइनलाई संशोधन नगरी त्यही लाइनमाथि बारम्बार जोड दिइरहेका छन्। तर केही हजार जनमुक्ति सेनाका लडाकूहरू यतिका ठूलो नेपाली सेनामा मिसिँदा उनीहरूले प्रतिनिधित्व गर्ने शक्ति हालको स्वतन्त्र सेनाको तुलनामा धेरै कमजोर हुनेछ। यदि राज्यसत्ता कब्जा गर्नु उनीहरूको ध्येय हो भने सेना समायोजन फाइदाजनकभन्दा बढी अवरोधक साबित हुनेछ।

दुई सेनाका बीचमा दुवैलाई स्वीकार्य हुने समझदारी बन्न सक्ने त्रास सान्दर्भिक छ। एक जना टिप्पणीकारका अनुसार, “काठमाडौंमा देखिएको एउटा महत्त्वपूर्ण परिवर्तन भनेको माओवादी र नेपाली सेनावीच बढेको न्यानो सम्बन्ध हो। उनीहरूको तीतो अतितले उनीहरूलाई नजिकिन दिँदैन भन्नात्रेहरूका लागि यो एउटा विस्मयकारी विषय हुन सक्छ। तर यस्तो सम्बन्धको निर्माण विभिन्न तहमा भइरहेको छ।^{५४} जनमुक्ति सेना र नेपाली सेनाका अवकाशप्राप्त अधिकृतहरूबीच भएका अनौपचारिक वार्ताहरू रचनात्मक देखिएका छन्। तिनमा राजनीतिक पार्टीहरूको संलग्नता रहेको छैन। सेना भर्नाले यत्रो चर्चा पाइरहेका बेला माओवादी रक्षामन्त्री नै त्यसलाई नचलाउने सुरमा देखिन्छन् र सेनालाई आवश्यक पर्ने अतिरिक्त स्रोत-साधन जुटाउन व्यक्तिगत तवरमा प्रयासरत छन्।^{५५} एक जना नेताले भने, “हामीहरू जसरी माओवादीसँग त्रसित छौं त्यसै गरी सेनासँग पनि त्रसित छौं। उनीहरू दुवैसँग बन्दुक छ, हामीसँग छैन। त्यसकारण त्रसित हुनु त स्वाभाविकै छ।”^{५६} यस्तो चिन्ताले शान्ति प्रक्रियालाई जतिसक्दो छिटो अगाडि बढाउने कुरालाई ऊर्जा थप्छ। गतिरोध जति बढी लम्बिन्छ त्यति नै बढी दुई राजनीतिक ध्रुवका सशस्त्र क्याम्पलाई त्यसले टेवा पुऱ्याउँछ।

ख) नयाँ नेपाल नयाँ सेना

सेना समायोजनबारे चर्को विवाद चलिरहेको आजको सन्दर्भमा शान्ति प्रक्रियाको उद्देश्य पहिलेका गुरिल्लाहरूलाई राष्ट्रिय सेनामा मिसाउने कुरामा मात्र सीमित थिएन भन्ने कुरा बिर्सन सजिलो छ। सुरक्षा क्षेत्रबारे भएको सहमतिको गाँठी कुराका दुई पक्ष थिए। पहिलो, जनमुक्ति सेनाका लडाकूहरूमध्ये केहीलाई राज्यअन्तर्गत सुरक्षाबलमा मिसाउने, केहीलाई पुनर्स्थापना गराउने अनि जनमुक्ति सेनालाई भङ्ग गर्ने। दोस्रो, नेपाली सेनालाई प्रजातान्त्रिक नियन्त्रणमा राखी यसमा पूरै सुधार ल्याउने। बृहत् शान्ति सम्झौतामा यसबारे विस्तारमा भनिएको छ:

फेब्रुअरी २००९। माओवादी अपरिवर्तनीय रणनीतिक, हेर्नुहोस्, क्राइसिस ग्रुपको प्रतिवेदन, नेपालका माओवादीहरू, माथि उल्लेखित, साथै क्राइसिस ग्रुपको रिपोर्ट, नेपालको नयाँ राजनीतिक परिदृश्य, माथि उल्लेखित।

^{५४} प्रशान्त झा, “Troubled Beginnings”, *South Asia Intelligence Review*, ८ डिसेम्बर २००८।

^{५५} क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, कूटनीतिज्ञहरू, काठमाडौं, अक्टोबर तथा डिसेम्बर २००८।

^{५६} क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, अक्टोबर २००८।

अन्तरिम मन्त्रिमण्डलले राजनीतिक सहमति तथा अन्तरिम विधायिकाको सम्बन्धित समितिको राय-सुझाउका आधारमा नेपाली सेनाको प्रजातान्त्रिकरण गर्नेबारे विस्तृत कार्ययोजना तयार पार्नेछ र त्यसलाई लागू गर्नेछ। यस्तो कार्ययोजनामा, अन्य कुराका अतिरिक्त उचित सैन्य सङ्ख्या, राष्ट्रिय तथा समावेशी चरित्र प्रतिबिम्बित हुनेगरी सेनाको प्रजातान्त्रिक पुनर्संरचना एवं नेपाली सेनालाई प्रजातन्त्र र मानवअधिकारका मूल्यहरूबारे तालिम दिने कुरा पर्नेछन्।^{५७}

अन्तरिम संविधानमा प्रस्टै उल्लेख छ: “मन्त्रिमण्डलले राजनीतिक सहमति र विधायिका-संसदको सम्बन्धित समितिको सुझाउ लिएर नेपाली सेनाको प्रजातान्त्रिकरण गर्नलाई एउटा विस्तृत कार्ययोजना बनाउनेछ र त्यसलाई लागू गर्नेछ।”^{५८} समावेशीकरणको आवश्यकतामाथि पुनः जोड दिँदै पाँचौं संशोधनमा कार्यान्वयनका लागि अरू थप कानुनी प्रावधानहरू थपिए।^{५९} सेना समायोजनका उपायहरूबारे पार्टीभित्र छलफल चलि नै रहेको भए पनि माओवादी नेता र जनमुक्ति सेनाका कमान्डरहरूलाई यस प्रक्रियाको समानान्तर स्वरूपबारे कहिल्यै पनि अन्याय रहेको थिएन। एक वरिष्ठ कमान्डरका शब्दमा:

पार्टीको दृष्टिमा समायोजन भनेको जनमुक्ति सेनालाई नेपाली सेनामा मिसाउनु मात्र होइन। जनमुक्ति सेनाका लडाकूहरू केवल जागिर खानलाई पहिलेकै नियम र परिपाटीअन्तर्गत नेपाली सेनामा जाँदैनन्। यो कुरा हामीले प्रस्ट पारिसकेका छौं। हाम्रो भनाइमा जनमुक्ति सेना र नेपाली सेना दुवैको स्तर वृद्धि गरिनुपर्छ। यसको अर्थ के हो भने सामन्ती शासनले जुन संरचनाअन्तर्गत नेपाली सेनाको परिचालन गर्दै आएको थियो त्यो संरचना रहन पाउँदैन। त्यसैगरी जनमुक्ति सेना पनि केवल एउटा पार्टीको सेना बनेर रहन सक्दैन। यी दुवै सेनाहरूको रूपान्तरण गरिनुपर्छ र एउटा नयाँ सेना तथा नयाँ राष्ट्रिय सुरक्षा नीतिको निर्माण गरिनुपर्छ।^{६०}

नेपाली सेनाले पनि परिवर्तनको खाँचोबारे आफू अनभिज्ञ नरहेको सङ्केत देखाएको छ। यद्यपि मधेस आधारित बटालियन खडा गर्नु तथा भर्नाका लागि भोजपुरी र मैथिली भाषामा विज्ञापन दिनुभन्दा बढी सेनाबाट खासै केही काम भने भएको देखिँदैन। सेनाका जर्नेलहरू पनि नयाँ राष्ट्रिय सुरक्षा नीतिको तर्जुमा गरिनुपर्ने कुरा गर्न थालेका छन्। यस्तो कुरा उठ्नु नेपालको राजनीतिक नेतृत्वका लागि अवश्य पनि रुचिकर विषय हो। तर क्षेत्रीय तवरमा प्रत्यक्षतः त्यस्तो कुनै खतरा उत्पन्न नभएको अहिलेको अवस्थामा यस्ता कुरा समय बिताउने चाल मात्र पनि हुन सक्छ। अरू राजनीतिक

^{५७} बृहत् शान्ति सम्झौता, धारा ४.७।

^{५८} अन्तरिम संविधान, धारा १४४(३)।

^{५९} पाँचौं संशोधनले धारा १४४मा अर्को उपधारा (४क) थप्यो: “नेपाली सेनालाई राष्ट्रिय चरित्र प्रदान गर्न मधेसी, आदिवासी-जनजाति, दलित, महिला र सीमान्तीकृत समुदायसमेत सबै नागरिकले समानता र समावेशी सिद्धान्तका आधारमा सेनामा प्रवेश पाउन सक्ने कानुनी प्रावधान राखिनेछ।”

^{६०} बलदेवसँग अन्तर्वार्ता, *The Kathmandu Post*, ८ डिसेम्बर २००८।

पार्टीहरूले बृहत्तर सुधारबारे कुनै नीतिगत प्रस्ताव अघि सारेका छैनन्। सेना सञ्चालनसम्बन्धी ऐन-नियममा केही संशोधन गरिए पनि काङ्ग्रेसको नेतृत्वमा बनेको अन्तरिम सरकारले दरबारले गरेजति थोरै रेखदेख पनि पुऱ्याउन सकेन र नेपाली सेनालाई आफ्नै पार्टीगत स्वार्थमा उपयोग गर्न खोज्यो, जुन प्रयास सफल भएन।^{९१} एक जना टिप्पणीकारको भनाइमा: “सामुन्ने रहेको हात्तीजत्रो नेपाली सेनालाई कोही देख चाहँदैन।” उनी अगाडि भन्छन्:

नेपाली सेनामा सुधार ल्याउने काम माओवादी लडाकाहरूलाई पुनर्स्थापित गराउनुभन्दा निकै जटिल हुनेछ। सेनाले जतिसुकै कडाइसाथ इन्कारी गरे पनि माओवादीमा भन्दा बढ्ता राजनीतिक पाठ घोकाइएका मानिसहरूबाट अहिलेको सेना बनेको छ ...। नेपाली सेना जस्तो अपरिवर्तनशील संस्थामा सुधार ल्याउनु धेरै लामो समय लाग्नेछ। बढी समावेशीपूर्ण भर्ना नीति ल्याउन, सिपाहीहरूलाई राम्रो ज्ञान दिलाउन र सामाजिकरणको प्रक्रियामा सेनाका अफिसरहरूलाई ल्याउन समय लाग्छ। गोर्खाली सेनाबाट नयाँ सङ्घीय नेपालको आधुनिक सैन्यशक्तिमा सहज रूपान्तरण हुनुमै प्रजातान्त्रिक नेपालको भविष्य निहित छ।^{९२}

नेपाली सेनाले भर्नासम्बन्धी आफ्नो आधारलाई फराकिलो पार्न केही कदम चालेको छ। तर राज्यका अन्य निकायहरूमा लागू गरिएको कोटा प्रणालीलाई भने अवलम्बन गरेको छैन। भर्नामा कोटा प्रथा लागू गर्नाले नागरिकको अधिकार कुण्ठित हुन्छ भन्ने सेनाको तर्क छ: “भर्ना आफूखुसी हुने हो र यो प्रतिस्पर्धात्मक हुन्छ। मुलुकको जनसाङ्ख्यिक अनुपातमा भर्ना गराउँदा भर्ना हुन नचाहने नागरिकहरूको अधिकार कुण्ठित हुन्छ। अनि त्यसैगरी भर्ना हुन चाहने र योग्य नागरिकहरूको हक पनि मर्न जान्छ।”^{९३} सेनाको तथ्याङ्क हेर्ने हो भने अधिकृत पदमा आवेदन दिनेहरूमा ७४ प्रतिशत बाहुन-छेत्री हुने गरेको र छानिएका उम्मेदवारहरूमा उनीहरूको प्रतिशत ८५ हुने गरेको पाइन्छ। सेनामा मधेसी र थारूहरूको प्रतिनिधित्व ०.५ प्रतिशत मात्र छ, जो साह्रै नगण्य हो। “मधेसी समुदायका मानिस सैनिक सेवामा प्रवेश गर्न मन नपराउने हुनाले” यसो हुन गएको हो भन्ने भनाइ चित्तबुझ्दो छैन।^{९४} जे भए पनि युद्धविरामको सहमतिका कारण भर्नामा रोक लागेपछि सुधारका अरु विषयहरूले प्राथमिकता पाउनुपर्ने हो। तर त्यस्तो नभई अर्का विश्लेषकका अनुसार नेपाली सेना र अरूको ध्यान र ऊर्जा सेनाउपर कसको नियन्त्रण रहने भन्ने लडाइँमा खर्च भइरहेको छ:

सेनाले अहिले जति स्वायत्त रूपमा काम गरिरहेको छ त्यति यसअघि कहिल्यै गरेको थिएन। सेना यो स्वतन्त्रता कायम राख

चाहन्छ। किनभने सेना राजनीतिक पार्टीहरूलाई विश्वास गर्दैन, कर्मचारीतन्त्रलाई मन पराउँदैन र माओवादीप्रति वैरभाव राख्दछ। रक्षा मन्त्रालय माओवादीको पोल्टामा पढेमा र माओवादी रक्षामन्त्री हुँदा सेनाउपर राजनीतिक नियन्त्रण हुने होइन। यसको अर्थ रक्षा मन्त्रालयले आफ्नो हैसियत सेनाको हुलाक ठेगाना मात्र हुनबाट बदलेर सेनाको सारा काम हेर्नु हो। यसको अर्थ सबै पार्टीहरूको प्रतिनिधित्व रहेको संसदीय समितिहरूले सेनाको वित्तीय मामिला र व्यावसायिकताउपर आँखा राख्नु हो। यसको अर्थ मन्त्रिमण्डलले सदैव सेनाको रेखदेख गर्नु हो। नेपाली सेना पहाड अभिजातवर्गका सीमित जर्नेलहरूका मुठीमा रहेको धेरै समय भइसक्यो।^{९५}

एउटा कानुनी परिवर्तन भने भएको छ। सरकारी सेवामा भर्ना लिँदा अपनाउनुपर्ने कोटाबारे फेब्रुअरी २००९मा जारी गरिएको अध्यादेशले प्रहरी र सशस्त्र प्रहरीलाई झैं सेनालाई पनि तानेको छ। कुनै पनि सेवामा जनजाति, मधेसी, महिला, दलित र “पछाँटे इलाका” का उम्मेदवारहरूका लागि ४५ प्रतिशत स्थान आरक्षित गरिएको छ। यस्तो प्रणाली सेनाका लागि उपयुक्त नहुने र यसबारे सेना नेतृत्वसित पनि परामर्श गरिनुपर्छ भन्ने एमालेको जिकिर रहेको थियो।^{९६} तैपनि यो अध्यादेश आयो।

१. सेना धान्ने कुरा

नेपालको सुरक्षा क्षेत्रको टनक परेर फुलेको आकार सरकारका थाप्लामा गहौं भारी बनेको छ। रक्षा मन्त्रालयको खर्च मुलुकको कुल बजेट रकमको ५ प्रतिशत रहेको छ। विज्ञ पर्यवेक्षकहरूका अनुसार त्यस बजेटमा सेनामा गरिने सबै खर्च रकम परेकै छैन। जे होस्, रक्षा मन्त्रालयलाई छुट्याइएको बजेट रकम गृह मन्त्रालयकै हाराहारीमा छ र गृह मन्त्रालयले प्रहरीदेखि लिएर मुलुकभरिका जिल्ला तहसम्मका प्रशासन हेर्नुपर्दछ। जनताको स्वास्थ्य हेर्ने जिम्मेवारी पाएको स्वास्थ्य र जनसङ्ख्या मन्त्रालयलाई छुट्याइएको बजेटको पाँच भागको चार भागभन्दा बढी रकम रक्षा बजेटमा जान्छ।^{९७}

युद्धविराम घोषणा भएको तीन वर्ष बितिसकदा पनि नेपाल यस क्षेत्रकै सबभन्दा बढी सैन्यकृत मुलुकका रूपमा रहेको छ। भारतीय सेनाको सेवामा १००० मध्ये एक जना भारतीय कार्यरत छ। नेपालको औसत त्यसभन्दा तीन गुणा बढी छ, जुन औसत बाङ्गलादेशको भन्दा दोब्बर छ र पाकिस्तानको हाराहारीमा पुग्छ। दक्षिण एशियाली मुलुकहरूमध्ये पाकिस्तानमा सेनाको प्रभुत्व

^{९५} प्रशान्त झा, “Army amalgamation”, *Nepali Times*, २४ अक्टोबर २००८।

^{९६} युवराज आचार्य, “Govt to issue 3 ordinances; All govt services including army to be inclusive”, *myrepublica.com*, ५ फेब्रुअरी २००९।

^{९७} लगभग ३ अर्ब अमेरिकी डलरको कुल बजेटबाट रक्षा मन्त्रालयले १५ करोड ९० लाख डलर, गृह मन्त्रालयले १६ करोड १० लाख डलर र स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालयले १९ करोड ३० लाख डलरको रकम पाउँदछ। नेपाल सरकार बजेट (२००८-२००९), http://www.mof.gov.np/publication/speech/2008_1/index.php।

^{९१} हेर्नुहोस् क्राइसिस ग्रुपको रिपोर्ट, *नेपालको नयाँ राजनीतिक परिदृश्य*, माथि उल्लेखित।

^{९२} सीके लाल, “The proletariat and the Praetorian Guard”, *Nepali Times*, २८ मार्च २००८।

^{९३} नेपाली सेना, “State of Inclusiveness in Nepalese Army”, www.nepalarmy.mil.np/inclusiveness.php।

^{९४} ए.ए.।

सबैभन्दा बढी छ।^{९८} नेपाली सेनाको यस गन्तीमा सशस्त्र प्रहरी बल र जनमुक्ति सेनाको सङ्ख्या समावेश गरिएको छैन। जनमुक्ति सेनाका रुजु गरिएका १९ हजार लडाकाहरू र सशस्त्र प्रहरी बलका ३४ हजारको जत्थालाई राज्यले तलबभत्ता ख्वाइराखेको छ।^{९९} सेना धान्ने विषयलाई लिएर एक आर्थिक विक्षेपकले यस्तो लेखेका छन्:

हाम्रो गरिब देशले ९२ हजारभन्दा बढी सङ्ख्या भएको सेना र थप ३४ हजार जनमुक्ति सेना (खास लडाका नठहरिएका समेत) लाई पालिरहेछ। बृहत् शान्ति सम्झौताअनुसार नयाँ भर्ना लिन नपाइने कुरा आफ्नो ठाउँमा छ, तर सेनाको आकारलाई घटाएर माओवादी विद्रोह सुरु हुनुभन्दा अघिको अवस्थामा अर्थात् लगभग ४५ हजारमा झार्ने पर्छ। खास कुरा के हो भने, के हामीलाई सेनाको बर्दीमा अझै बढी मानिस चाहिएको छ? के हामीलाई जनमुक्ति सेना आवश्यक छ? सेना र जनसेनाको आकारलाई घटाउने मौका हामीले किन छाड्ने? दैनन्दिन कार्य सञ्चालन गर्नका लागि नयाँ भर्ना लिन लिएको हो भन्ने सेनाको तर्क छ। तर सेनाले पदपूर्तिका लागि गरेको विज्ञापन पढ्ने जो कोहीले पनि भन्न सक्छ नयाँ भर्ना वास्तवमा लडाका दस्ता बढाउनका लागि लिईदैछ।^{१००}

यो सबै खर्च दाताहरूले बेहोरिरहेका छन्। उनीहरूले स्वास्थ्य तथा शिक्षाको क्षेत्रमा सहयोग रकम दिने गरेकाले सरकारलाई यति ठूलो स्रोत-साधन सेनामाथि खन्याउन सजिलो भएको छ। दाताहरू यस स्थितिलाई बुझेर पनि सहयोग दिई नै रहेका छन्, तर सहस्राब्दी विकास लक्ष्यअन्तर्गत तोकिएका स्वास्थ्य र शिक्षाका लक्ष्य पूरा गर्ने जस्ता महत्त्वपूर्ण प्राथमिकतालाई ध्यान राख्ने हो भने सेना घटाउने कुराले अहम् महत्त्व राख्दछ। यसबारे तत्कालै केही गरेको खण्डमा पनि सेनाको पेन्सन तिर्नका लागि चाहिने विशाल धनराशिको बोझ त रहिरहन्छ।^{१०१} तैपनि मूल्यवान् आर्थिक र मानवीय संसाधनलाई भने बढी उत्पादनशील कार्यमा लगाउन सकिन्छ।

^{९८} यो तथ्याङ्क सन् २००८को अनुमानित जनसङ्ख्यामा आधारित छ र यसमा जगेडा सैनिकलाई समावेश गरिएको छैन। नेपाली सेना: ९५,७५३; जनसङ्ख्या २ करोड ९५ लाख; ०.३२ प्रतिशत। भारतीय सेना: १ करोड १० लाख (थप १ करोड १२ लाख जगेडा सैनिक); जनसङ्ख्या १ अर्ब १ करोड ५० लाख। ०.१० प्रतिशत। बाङ्लादेश सेना: २ लाख ५० हजार (अनुमानित); जनसङ्ख्या १५ करोड (सन् २००७ को अनुमान); ०.१७ प्रतिशत। पाकिस्तान सेना: ६ लाख ५० हजार (थप ५ लाख २८ हजार जगेडा); जनसङ्ख्या: १७ करोड २० लाख (सन् २००८को अनुमान); ०.३८ प्रतिशत।

^{९९} जनमुक्ति सेनाका लडाकालाई दिइने तलबभत्ता र सैन्य शिविर सञ्चालनको खर्च रक्षा मन्त्रालयको बजेटभित्र पर्दैन। त्यसमा लाग्ने रकम वैदेशिक अनुदानबाट शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयमार्फत खर्च गरिन्छ।

^{१००} अमित ढकाल "The cost of superficiality", myrepublica.com, १० जनवरी २००९।

^{१०१} हेर्नुहोस् अर्थ बीड, "Integrationomics", *Nepali Times*, ७ नोभेम्बर २००८।

२. प्रजातान्त्रिक नियन्त्रण

नेपाली सेनाले आफूखुसी चलन छाडेको छैन। सेना प्रमुखले आफूलाई चित्त बुझ्ने आदेश मात्रै मात्रै सङ्केत दिएका छन्। हुन त सेनाले आफू सरकारप्रति जवाफदेही भएको र सरकारको आदेश मात्र आफू तयार रहेको बताउँदै आएको छ। निर्वाचनअघि सेनाप्रमुख रूकमाङ्गद कटवालले बडो सावधानीपूर्वक "संवैधानिक रूपले निर्वाचित" सरकारको आदेश मान्छौं भनेका थिए।^{१०२} अर्थात् अन्तरिम सरकारको चाहिँ होइन भन्ने भाकामा बोलेका थिए। निर्वाचनमा माओवादी विजयपछि सेनाका अधिकृतहरू सेनाको प्राथमिक जिम्मेवारी राज्यको सार्वभौमिकता तथा भौगोलिक अखण्डता जोगाउने रहेकोमा जोड दिन थालेका छन् र त्यसका लागि उनीहरू नेपाली जनताप्रति उत्तरदायी हुने बताउँछन्। सेनाप्रमुखले सार्वजनिक रूपमा सेनाले "वैधानिक" आदेश मात्र मात्रै र "अतिवाद" विरुद्धको लडाईँ जारी राख्ने बताएका छन्।^{१०३}

रक्षामन्त्रीका रूपमा माओवादीको नियुक्तिबाट सरकार र सेनाबीचको सम्बन्धमा सेना भर्तीबारे उत्पन्न तनावबाहेक आँखामा पर्ने खालको अरु कुनै विचलन आएको देखिँदैन। अन्तरिम संविधानको घोषणापश्चात् दुई वर्षको अवधिमा "प्रजातान्त्रिकरणको बृहत् कार्ययोजना" को कुनै अतोपत्तो देखिएको छैन। मन्त्रिमण्डलको स्वीकृतिविना नै नेपाली सेनाले सरुवा-बदुवा गरिरहेकै छ। एउटा कुरामा भने केही प्रगति भएको मान्नपर्छ। त्यो हो जनवरी २००९मा राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद्को गठन।^{१०४} यसले काम गर्न थालिसकेको छैन, तर यसको जिम्मेवारीमा "नेपाली सेनाको सञ्चालन, परिचालन र उपयोगबारे मन्त्रिमण्डललाई सिफारिस गर्नु" रहेको छ।^{१०५}

प्रतिपक्षी राजनीतिक नेताहरूले सेना कसको अधीनमा रहने भन्ने विषयलाई लिएर कचिङ्गल झिक्न थालेका छन्। नेता रामचन्द्र पौडेलको शब्दमा "माओवादीले नेपाली सेनालाई राजनीतिमा घिसार्ने प्रयास गरेमा नेपाली काङ्ग्रेसले आवश्यक कदम चाल्नेछ। अन्तरिम संविधानअनुसार सेनामा गरिने कुनै पनि परिवर्तनका लागि राष्ट्रपतिको स्वीकृति आवश्यक छ। मन्त्रिमण्डलको काम राष्ट्रपतिलाई सुझाउ दिने मात्रै हो।"^{१०६} वास्तवमा संविधानमा यसबारे अस्पष्टता छ।

^{१०२} हेर्नुहोस् क्राइसिस ग्रुपको रिपोर्ट, *नेपालको नयाँ राजनीतिक परिदृश्य*, माथि उल्लेखित।

^{१०३} नेपाली सेनालाई विवादमा नमुछन सेनाप्रमुखको आग्रह, *ekantipur.com*, ४ जनवरी २००९।

^{१०४} राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद्मा प्रतिपक्षका नेतालाई राख्ने नराख्नेबारे जून २००८मा भएको पार्टीहरूबीचको सहमतिबाट त्यस विषयलाई संविधानसभामा लैजाने टुङ्गो लागेको थियो। किनभने नेकपा (माओवादी), एमाले र जनमोर्चा नेपाल त्यसको विपक्षमा थिए भने नेका, नेकपा (माले) र नेसपा (आनन्दीदेवी) पक्षमा। अन्तरिम संविधानको धारा १४५ मा राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद्को अध्यक्षता प्रधानमन्त्रीले गर्ने र रक्षामन्त्री, गृहमन्त्री तथा प्रदानमन्त्रीद्वारा छानिएका अन्य तीन मन्त्रीहरू उल्लेख छ। पछि यसमा फेरि संशोधन गरेर मन्त्रपरिषद्मा समाविष्ट पार्टीका तीन सदस्यहरूलाई सामेल गर्ने व्यवस्था गरियो। अन्तरिम संविधान धारा १४५(१)(घ), पाँचौं संशोधन धारा १९।

^{१०५} अन्तरिम संविधान, धारा १४५।

^{१०६} अन्तर्वार्ता, *Spotlight*, ९ जनवरी २००९।

अन्तरिम संविधानको चौथो संशोधनले सर्वोच्च कमान्डरको हैसियतले राष्ट्रपतिले मन्त्रिमण्डलको सिफारिसमा सेनाको सञ्चालन गर्नेछ भनेको छ। तर पूर्णतः असंवैधानिक भएमा बाहेक मन्त्रिमण्डलको सुझाउलाई राष्ट्रपतिले अस्वीकृत गर्ने प्रावधान भने त्यसमा छैन।^{१०७} प्राकृतिक प्रकोप परेका बेलामा बाहेक कुनै पनि अवस्थामा सेना परिचालन गर्नुपर्दा संसदीय विशेष समितिको स्वीकृति आवश्यक पर्दछ। त्यसले गर्दा प्रतिपक्षले पनि त्यसबारे हेर्ने र असहमति जनाउन सक्ने ठाउँ छ।^{१०८}

सन् २००८को अन्त्यतिर सेना भर्तीबारे उठेको विवादले यस विषयलाई अधिलिखित ल्यायो। युद्धविरामको आचारसंहितामा “सम्बन्धित सेनाहरूमा नयाँ भर्ना लिइने छैन” भन्ने प्रतिबद्धता परेको छ र बृहत् शान्ति सम्झौतामा “कुनै पनि पक्षले थप सेना भर्ती गर्ने छैन” भनेर उल्लेख गरिएको छ।^{१०९} सन् २००७मा नेपाली सेनाले त्रिपक्षीय संयुक्त अनुगमन समन्वय समितिलाई खबर नगरी भर्ती लियो।^{११०} अर्थात् अनमिन र जनसेनालाई यसबारे खबर गरिएन। त्यसले गर्दा जनमुक्ति सेनाले अगस्त २००७मा समितिमा उजुर गरेको थियो। तर तत्कालीन रक्षासचिवले नेपाली सेनाको समर्थन गरे।^{१११} त्यस बेला रक्षा मन्त्रालयको कार्यभार पनि गिरिजाप्रसाद कोइरालाले सहालेका थिए। युद्धविराम हुँदाको अवस्थामा सेनाको सङ्ख्यात्मक शक्ति जति थियो त्यसमा खालि हुन गएका ठाउँमा भर्ती लिनु “सेना थप्नु” होइन, यद्यपि यो “नयाँ मानिस” लिएको भने हो भन्ने नेपाली सेनाको भनाइ थियो।

यो कानुनी नभएर राजनीतिक तर्क हो। हतियार र सेना व्यवस्थापन अनुगमनबारेको सम्झौतावार्तामा उपस्थित हुने व्यक्तिहरू के बताउँछन् भने सेनामा खाली पद पूर्ति गर्ने सम्बन्धमा छलफल भएको थियो र युद्धविरामको आचारसंहिताको अक्षर तथा मर्मलाई मध्यनजर राखी यसउपर सहमति भएको थिएन। यसबारे अनमिनको अडान एकनासे रहेको छ।^{११२} नेपाली सेनाका समर्थकहरू

^{१०७} १४४(२): “मन्त्रिमण्डलद्वारा नेपाली सेनाको प्रधानसेनापति नियुक्त गरिनेछ। (संशोधन: (२) धारा (२) मा परेको मन्त्रिमण्डलद्वारा भन्ने शब्दका ठाउँमा ‘मन्त्रिमण्डलको सिफारिसमा राष्ट्रपतिद्वारा गरिनेछ’ राखिएकोछ।)” १४४(३): “मन्त्रिमण्डलद्वारा कानूनबमोजिम नेपाली सेनाको नियन्त्रण, सञ्चालन र व्यवस्थापन गरिनेछ (संशोधन (३) धारा (३) मा रहेको ‘मन्त्रिमण्डलद्वारा’ भन्ने शब्दका ठाउँमा ‘मन्त्रिमण्डलको सिफारिसमा राष्ट्रपतिद्वारा’ राखिएको छ।”

^{१०८} १४५(५): “प्राकृतिक विपत्तिमा बाहेक अन्य अवस्थामा नेपाल सरकारको मन्त्रिमण्डलले नेपाली सेनाको परिचालन गर्ने निर्णय लिनुपरेको खण्डमा त्यस्तो निर्णयलाई एक महिनाभित्र विधायिका-संसदले तोकिएको समितिद्वारा स्वीकृत गराउनु पर्नेछ।”

^{१०९} युद्धविराम आचारसंहिता, धारा ३; बृहत् शान्ति सम्झौता धारा ५.१.२।

^{११०} हातहतियार र सेनाको अनुगमनसम्बन्धी सम्झौताअन्तर्गत गठित संयुक्त अनुगमन समन्वय समितिले नेपाली सेना र जनमुक्ति सेना दुवैको प्रतिनिधि रहने र त्यसको संयोजन संयुक्त राष्ट्रले गर्ने व्यवस्था छ।

^{१११} संयुक्त राष्ट्र महासचिवका विशेष प्रतिनिधि इयान मार्टिनद्वारा सुरक्षा परिषदलाई १६ जनवरी २००९मा दिइएको जानकारी।

^{११२} “संयुक्त राष्ट्र महासचिवका विशेष प्रतिनिधि इयान मार्टिनले रक्षामन्त्रीलाई नेपाली सेना वा जनमुक्ति सेनाद्वारा गरिने कुनै पनि प्रकारको भर्ती युद्धविराम आचारसंहिता, बृहत् शान्ति सम्झौता र हातहतियार तथा सेना

अनमिनले सहमतिका धेरै बुँदाहरूको पालना गराउन नसकेको भनेर गुनासो त गर्छन्, तर शान्ति सम्झौताका प्रावधानहरू पूरा गर्नेतर्फ आफैँचाहिँ चासो राख्दैनन्। एक स्तम्भकारका अनुसार निर्वाचनपछिको “परिवर्तित परिस्थिति” (खासगरी प्रधानमन्त्री र रक्षामन्त्री पदमा माओवादी रहेका अवस्थामा) ले शान्ति सम्झौताको अक्षर र मर्मभन्दा बढी महत्त्व राख्दछ।^{११३}

नोभेम्बर २००८मा नेपाली सेनाले फेरि संयुक्त अनुगमन समन्वय समिति, अनमिन र जनसेनालाई खबर नगरी नयाँ भर्ना लिन थाल्यो। त्यसबाट जनमुक्ति सेनाले पनि भर्ती लिने खतरा देखिएकाले संयुक्त राष्ट्रका महासचिवका विशेष प्रतिनिधिले वक्तव्य निकाल्नुपयो। हतियार तथा सेना व्यवस्थापन अनुगमन सम्झौताको साक्षी र संयुक्त अनुगमन समन्वय समितिको संयोजकका नाताले अनमिनद्वारा सम्झौताका बुँदाहरूलाई सार्वजनिक गरिनु विवादरहित कार्य देखिन्छ, तर कसैको दृष्टिमा अनमिनले यसो गरेर जानाजान नेपाली सेनाको हर्मत लिन खोजेको थियो:

अनमिनका इयान मार्टिनले बृहत् शान्ति सम्झौताका कुनै पनि पक्षले भर्ना लिनु हतियार तथा सेना व्यवस्थापन अनुगमन सम्झौताको उल्लङ्घन हुन जान्छ र उनको टोली त्यसको परिपालनमा प्रतिबद्ध छ भनेका छन्। (उनको यो भनाइबाट) संयुक्त राष्ट्रको बुद्धिमत्ताले भ्याएसम्म माओवादी विचारलाई काखी च्यापेको प्रस्ट हुन्छ। अनमिनको यो अडान प्रोटोकल विपरीत हो या यसले कूटनीतिक शिष्टाचारको उल्लङ्घन गर्छ गर्दैन भन्ने कुरा परराष्ट्रमन्त्री उपेन्द्र यादवले ठहर गर्ने कुरा हो।^{११४}

यस विवादलाई सुल्झाउने काममा माओवादीको पनि ढङ्ग पुगेन। नेपाली सेनामा भर्ती गर्न नदिने लामो समयदेखिको उनीहरूको अडान छुँदाछुँदै र उनीहरूकै हातमा रक्षा मन्त्रालय हुँदाहुँदै उनीहरूले भर्ती प्रक्रियालाई अघि बढ्न दिइरहे। कैयौँ हप्तापछि मात्र उनीहरूले आपत्ति जनाए। भर्ती गुपचुप ढङ्गले गरिएको थिएन। खालि पदपूर्तिबारे सरकार अधीनस्थ अखबार लगायत अन्य सञ्चारमाध्यमहरूमा बकायदा विज्ञापन गरिएको थियो। अनेक स्थानमा भर्तीकिन्द्रहरू खोलिएका थिए र झन्डै ५० हजार आवेदन परेका थिए। एकीकृत नेकपा (माओवादी) ले यसै पनि ढिलो गरी सिकायत गर्‍यो। त्यसमाथि माओवादी नेताहरूले यसबारे पार्टी र

अनुगमनसम्बन्धी सम्झौताको विपरीत हुने कुरामा जोड दिँदै चिठी लेखेका थिए। अनमिनले आफ्नो यस्तै विचार सन् २००७मा नेपाली सेनाले नयाँ भर्ना लिँदैछ भन्ने खबर प्राप्त भएका आधारमा उस बेलाको सरकारलाई पनि व्यक्त गरेको थियो। त्यस बेलाको सरकारले बृहत् शान्ति सम्झौता हुँदाखेरि सेनाको जुन अवस्था थियो त्यस हदसम्म सेनाले पदपूर्ति गर्न पाउँछ भन्ने मान्यता राखेको थियो।” अनमिन, प्रेस विज्ञप्ति, २३ डिसेम्बर २००८।

^{११३} सीके लाल, “It is Nepal’s army”, *Nepali Times*, ९ जनवरी २००९।

^{११४} ए.ए.।

सरकारको कुनै ठोस नीति नभएको भाषण गरेर त्यस सिकायतमाथि पानी खन्याउने काम गरे।^{११५}

नेपाली सेनाले बुझ्नेको स्वीकारयोग्य प्रजातान्त्रिक नियन्त्रण अन्यत्रका सेनाले बुझ्नेभन्दा बेग्लै छ। सेनाका एक वरिष्ठ अधिकृतको भनाइ यस्तो थियो: “रक्षा मन्त्रालय भएकोमा हामीलाई खुसी नै छ। मन्त्रालयको जिम्मेवारी भनेको सेनाको मुख्यालयले गर्न खोजेको कामलाई सदर गर्नु मात्र हो भन्ने मन्त्रालयले बुझ्नेमा ठीक छ। हाम्रा अधिकृतहरूलाई राजनीतिज्ञहरूसित घुलमिल गर्न दिने बेला आएको छैन — सायद दस वर्षपछि त्यस्तो समय आउला।”^{११६} दाताहरूले सेनालाई सहयोग दिने इच्छा नदेखाएका होइनन्, तर सेनाले त्यसप्रति अनिच्छा देखायो। संयुक्त अधिराज्य बेलायतले रक्षा मन्त्रालयको क्षमता अभिवृद्धि गर्न सहयोग दिने कोसिस गरेको थियो, त्यसलाई पनि दृढतापूर्वक पन्छाउने काम भयो। “जर्नेलहरूमाथि पकड राख्न वा सेनामाथि गैरसैनिक नियन्त्रण राख्न चाहिने क्षमता ल्याउनेतर्फ अलिकति पनि राजनीतिक इच्छाशक्ति अहिले देखिँदैन। यी दुवै कुरा प्रजातान्त्रिक राज्यका लागि आधारशीला हुन्”, एक जना सेवानिवृत्त ब्रिटिस जनरलले सावधान गराउँदै भने। उनले अगाडि भने: “यस विषयप्रति सार्थक छलफल विरलै हुनु आफैँ नै यसबारे कति गर्नु छ भन्ने कुराको द्योतक हो। यो जरुरी र महत्त्वपूर्ण छ भन्ने बुझाउन कतिको नैतिक बल चाहिन्छ त्यो पनि यसबाट प्रस्टिन्छ।”^{११७}

३. उत्तरदायित्वको सवाल

सार्थक प्रजातान्त्रिक नियन्त्रण भनेको गैरसैनिकहरूबाट प्राप्त हुने आदेशको परिपालना मात्र होइन, बजेटप्रतिको उत्तरदायित्व वहन गर्नु पनि हो। तत्कालीन शाही नेपाली सेनाउपर अध्ययन गरेर एउटा पुस्तक नै लेखेका भारतका सेवानिवृत्त मेजर-जनरल अशोक मेहता भन्छन्:

अधिकृतहरूको तलब थोरै हुनाका कारण सबै तहमा र खासगरी उच्चतहमा भ्रष्टाचार ब्याप्त छ। भारतीय सैन्य उपकरणहरूलाई रुचाइन्छ, किनभने त्यसमा कमिसन मिल्दैन। कपडा, जुता आदि उत्पादन गर्ने धेरै स्थानीय कारखानाहरू बन्द गरिए जसले गर्दा यी सामानहरू ‘नाफा’ मा पैठारी गर्न सकिन्थ्यो। बिलमा रकम बढाउने काम छ्यास्छ्यास्ती हुने गर्छ र खाना घटिया हुन्छ। धेरै सेवानिवृत्त जर्नेलहरूको जुन भड्किलो जीवनशैली देखिन्छ त्यो उनीहरूको इमानको कमाइले धान्न सक्ने देखिन्छ।^{११८}

यस सदावर्ती भ्रष्टाचारको निगरानी पहिले त दरबारले गर्थ्यो, अप्रिल २००६ को परिवर्तनपछि त्यो पनि रहेन। अन्तरिम सरकारले

यसउपर पूरै आँखा चिम्लिएको थियो। माओवादी रक्षामन्त्रीले पनि यस काउंसोलाई छुने छाँट देखाएका छैनन्। यसबारे थोरै मात्र स्वतन्त्र पर्यवेक्षकहरूले सार्वजनिक रूपमा बोल्ने आँट गर्छन्। एउटा नेपाली दैनिक अखबारले ससानादेखि ठूलूला घोटालाहरूको विवरण प्रथम पृष्ठमा छापेर बिरला कोटि उदाहरण प्रस्तुत गरेको थियो। एउटा ठूलो रकमको घोटाला यस्तो छ: सैनिक कल्याणकारी कोषले एघारओटा बख्तरबन्द चिनियाँ गाडी खरिद गर्न भनेर ५५ लाख अमेरिकी डलरको प्रतीतपत्र खोलेको थियो। सो खरिदका लागि कुनै टेन्डर आह्वान गरिएको थिएन र ती गाडीहरू शान्ति सेनाका लागि सुडान पठाइने भनिएको थियो। तर त्यो काम कहिल्यै भएन।^{११९} प्यान्ट, कमिज, ऊनी गन्जी र झोलाहरूको ठूलो परिमाण बिनाकुनै टेन्डर खरिद गरिएका थिए। तीस हजार बुटजुत्ताको खरिद अर्डर सबभन्दा कम मूल्यको टेन्डर हाल्लेलाई नदिई त्यसभन्दा तीन गुणा बढी मूल्यको टेन्डर हाल्लेलाई दिइएको थियो। बुटजुत्ता “रणनीतिक महत्त्व” का वस्तु भएको भनी त्यति महँगो खरिदको औचित्य पुष्टि गरिएको थियो।^{१२०} आर्थिक मामिलाका एक जना अनुभवी स्तम्भकारले यस्तो लेखेका थिए:

दशकौंसम्म नेपाली सेना सामान्य उत्तरदायित्वको सीमाभन्दा बाहिर रहँदै आएको छ। कार्यविधि नहुनाले त्यसो भएको होइन, यसको कार्यशैली नै यस्तो हुनाले भएको हो। उत्तरदायी संस्थाको अन्तिम कडी सर्वोच्च कमाण्डर (राजा) हुने गर्थे। प्रधानमन्त्रीले नै सामान्यतया राजदरबार मामिला तथा रक्षा मन्त्रालय सहाल्ले गर्थे। त्यसको अर्थ के हो भने सेनालाई ठेगानमा राख्ने कुनै प्रणाली थिएन। महालेखा परीक्षकको कार्यालयबाट सेनाको बहीखाता निरीक्षण गर्न भनेर नामका लागि मानिस खटाइन्थे। उत्तरदायित्व वहन शून्य बराबर थियो। राज्यको नभई सेनाका जवान र तिनका परिवारको हक लाग्ने सैनिक कल्याणकारी कोषबारे खुलासा गर्नुपर्ने दायित्वबाट समेत सेना मुक्त थियो।^{१२१}

यस्तो चलनले गर्दा उच्च तहका अधिकृतहरूको ह्याकुलो बलियो हुन्थ्यो। उनीहरू मनपरी गर्न पाउँथे र कारवाही हुँदैनथ्यो। तर उनीहरूबाट एउटा संस्थाका रूपमा सेनाको मनोबल बढाउने कार्य रौं बराबर पनि हुँदैनथ्यो। मेजर जनरल मेहताका अनुसार भ्रष्टाचार संस्कृति बनेको थियो। यस्तो संस्कृतिले सैन्य-सङ्गठनभित्र आपसी सम्बन्धलाई फितलो बनाउँछ र आक्रामक शक्तिलाई कमजोर। उनी लेख्छन्: “शाही नेपाली सेनामा आक्रामक शक्तिको अभाव छ र यसको लड्ने ह्याउ छैन भनी स्वीकार्ने आँट थोरै नेपालीको छ। माथला तहका अधिकृतहरू व्यावसायिक रूपमा नालायक छन्, मध्यम तहका अधिकृतहरू अशक्त छन् र तल्ला तहका अधिकृतहरू दिशाहीन छन् ...। ठोस कल्याणकारी अवधारणा छैन, न त उत्प्रेरणा र आपसी भाइचारा नै छ। खासगरी माथिल्लो तहमा

^{११५} उदाहरणार्थ, महारा र बादलका परस्परविरोधी वक्तव्यहरू।

^{११६} क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, अक्टोबर २००८।

^{११७} साम कोआन, “The Lost Battles of Khara and Pili”, *Himal Southasian*, सेप्टेम्बर २००८।

^{११८} अशोक मेहता, *The Royal Nepalese Army: Meeting the Maoist Challenge*, (दिल्ली, २००५), पृ. ४३-४४।

^{११९} परशुराम काफ्ले, “टेन्डरबिना चार करोड रुपियाँ पर्ने बख्तरबन्द गाडीहरू खरिद, *नयाँ पत्रिका*, १९ जून २००८।

^{१२०} ऐ.ऐ.

^{१२१} अर्थ वीड, “Integrationomics”, *Nepali Times*, ७ नोभेम्बर २००८।

भ्रष्टाचारको जगजगी छ र तल्लो तहमा नैतिक मनोबल अत्यन्त कमजोर छ।”^{१२२} सेनाप्रति सहानुभूति राख्ने एक भूतपूर्व सैनिक अफिसरको यस्तो मूल्याङ्कनबाट के बुझिन्छ भने सेनालाई बढी उत्तरदायी बनाउनाले यसको व्यावसायिकतालाई घटाउने होइन बरु बढाउँछ। सरकारले सेनाउपर रेखदेख बढाउने दिशामा हालै गरेको एउटा काम भनेको १५ जनवरी २००९ मा मन्त्रिमण्डलद्वारा पारित सेना कल्याणकारी कोषबारेको नियमावली हो। त्यस कोषमा संयुक्त राष्ट्रको शान्ति सेनामा जाने अधिकृत र जवानहरूले पाउने तलबबाट २२ प्रतिशत रकम कट्टा गरी जम्मा गरिने गरेको बताइन्छ।^{१२३}

४. दण्डहीनता

युद्धविराम लागू गरिएपछि द्वन्द्वकालमा भएका युद्धअपराधहरूबारेका प्रमाण र साक्ष्यहरू जम्मा पार्ने काम थालिएको छ। युद्धरत दुवै पक्षद्वारा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारसम्बन्धी कानूनको बारम्बार उल्लङ्घन भएको छ, खासगरी जेनेभा महासन्धिको। त्यसबाहेक, संयुक्त राष्ट्र मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले गरेको अनुसन्धान बमोजिम शाही नेपाली सेनाका अधिकृतहरूबाट मानवताविरोधी अपराधहरू भएका पाइएका छन्। मानवताविरोधी अपराध भनेको प्रचलित अन्तर्राष्ट्रिय कानून तोडेर गरिने अतिशय गम्भीर प्रकृतिका अपराधहरू हुन् यी कानूनद्वारा विध्वका सबै मुलुकहरू बाँधिएका छन्।^{१२४} यस्ता अपराधउपर छानबिन कतैबाट भएको छैन— न त अदालत, न सेना, न त प्रहरी न जनमुक्ति सेनाका कमान्डरहरूबाट।^{१२५} बरु त्यसको ठाउँमा अपराधलाई छोपछाप गरेर फासफूस पार्ने चलनले प्रश्रय पाइरहेछ।

मानवअधिकार उल्लङ्घन प्रणालीगत र संस्थागत दुवै प्रकृतिका थिए। ज्यादतीका घटनाहरू योजनाअनुरूप लगातार भएका छन् र त्यस्ता कार्यबारे कमान्डरहरूको जानकारी र सहमति रहेको देखिएको छ। ज्यादतीका तरिकाहरू पनि एकै खाले रहने गरेका छन्। दुवैतर्फबाट यस्ता घटना सुनियोजित तरिकाले भएका छन्। यो कार्य उनीहरूको सङ्गठनभित्रको संस्कृतिबाट हुन गएको हो जसले अपराधलाई अपराध मान्दैन र कुनै प्रकारको अनुसन्धान वा कारबाही हुनबाट रोक्दछ। अपराधका सिकार भएका व्यक्तिहरू, तिनका परिवार र समुदायका लागि यस्ता प्रकारका सुनियोजित युद्धअपराधहरू विगतका कुरा बन्न

सकन्छन्। तर जब यस्ता अपराधको एक प्रणाली नै बस्छ र त्यो रहरिहन्छ भने त्यो वर्तमानको विषय बन्छ।

मानवअधिकार उल्लङ्घनका प्रत्येक घटनाको तुरुन्तै अनुसन्धान र उपचार हुनु सम्भव छैन, तर शान्ति प्रक्रियाले एउटा नौलो संस्कृति थाल्ने गजबको अवसर प्रदान गरेको छ। सुरक्षा क्षेत्र नागरिकहरूलाई संरक्षण दिनुको सट्टा तिनलाई दमन गर्ने नितान्त अनुत्तरदायी र हिंस्रक भएमा त्यसबाट स्थायी र दिगो शान्ति स्थापनामा कुनै योगदान पुग्न सक्दैन। जनमुक्ति सेनालाई नेपाली सेनामा समायोजन गर्ने र नेपाली सेनाको प्रजातान्त्रिकरण गर्ने कुराले कस्तो स्वरूप लिनेछ त्यो अहिले भन्न सकिन्न, तर यी दुवै विषय सल्ट्याउन अपनाइने कार्यविधिले दिशा परिवर्तनको मौका भने दिनेछ। दुवैतर्फका गम्भीर अपराध गर्नेहरूलाई (आदेश दिने तहका व्यक्तिहरू सहित) खोजीखोजी छानेर ठम्याई तिनलाई पुनर्संरचना गरिएको राष्ट्रिय सेनाबाट आफाल्न सक्तियो भने त्यो कार्य सम्मानपूर्ण राज्य शक्तिको पुनर्निर्माणतर्फ सानो तर पहिलो पाइला हुन सक्छ।

^{१२२} अशोक मेहता, *The Royal Nepalese Army*, माथि उल्लेखित, पृ. ७१।

^{१२३} आनन्तराज लुईटेल, “NA welfare fund spending made transparent”, *The Himalayan Times*, २६ जनवरी २००९।

^{१२४} मानवअधिकार संरक्षणको कार्यमा नेपालमा निकै सम्मानप्राप्त व्यक्तिहरूको संलग्नता रहेको एकाउन्टेबिलिटी वाच कमिटी नामक एउटा राष्ट्रिय संस्थाले एक प्रेस विज्ञप्ति निकालेर संयुक्त राष्ट्रको मानवअधिकार सम्बन्धी उच्च आयुक्तको कार्यालयले प्रस्तुत गरेको बर्दिया रिपोर्टमा “नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्व चलेका बेला भएका बेपत्ता पारिने घटनाहरू मानवताविरोधी अपराधहरू थिए भनी पुष्टि गर्ने थुप्रै प्रमाणहरू देखिएका छन्। यसले नेपाल सरकारलाई यस्ता अपराध र हत्याहरूबारे अनुसन्धान गर्न सिफारिस गरेको छ” भनेको छ। २० डिसेम्बर २००८।

^{१२५} नेपाली सेनाको दाबीअनुसार सेनाका ६६ जनालाई मानवअधिकार उल्लङ्घन गरेबापत कैददेखि घटुवा र बर्खास्तसम्मका सजाय गरिएको थियो। तर त्यसरी सजाय गरिएका मुद्दाका विवरण भने सेनाले बाहिर ल्याएको छैन। नेपाली सेनाको मुख्यालयसित फेब्रुअरी २००९मा भएको इमेल सम्पर्क।

५. तुरुन्तै गर्नुपर्ने कामहरू

क) शान्ति प्रक्रियालाई अघि बढाउने

१. सहमति र विश्वास

आपसी सहयोगको वातावरण यसअघि यति बिघ्न खल्बलिएको थिएन जति अहिले खल्बलिएको छ, तर एकअर्कासित मिलेर काम गर्नुको अर्को विकल्प पनि छैन। एकीकृत नेकपा (माओवादी) ले नेकाको सहयोग लिनैपर्छ र नेकाले पनि विरोधका लागि विरोध गर्ने बानी छाड्नुपर्छ। दुवै पक्षबाट भएका धुवीकरणका प्रयासबाट प्रभावित नहुने हो भने एमालेले मध्यस्थताको महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ। यी तीनैओटा पार्टीहरूले निर्वाचनपछिको परिवर्तित राजनीतिक परिस्थितिलाई आत्मसात् गर्न सक्नुपर्छ। नेकपा (माओवादी) ले निर्वाचनमा हासिल गरेको जितवाहेक अहिले मधेसी जनअधिकार फोरम लगायत धेरै पार्टीहरू सामुन्ने आएका छन् जसको सक्रिय सहयोग सरकार सञ्चालन र संविधान लेखनका लागि आवश्यक छ।

धुवीकरणमाथि जोड दिनाले दैनन्दिन रूपमा सरकार चलाउने काम र सहमतिलाई संवैधानिक प्रक्रियाको आधार बनाउने उद्देश्यमा आघात पर्न जान्छ। चुनावमा माओवादीले अनपेक्षित जित प्राप्त गरेपछि त्यसको प्रतिक्रियास्वरूप सहमति बिथोलिने छाँट देखिएको थियो। नेपाली काङ्ग्रेसले सहमति आवश्यक पर्ने संवैधानिक प्रावधान परिवर्तन गरेर त्यसको सट्टा बहुमतका आधारमा सरकार बनाउने र प्रतिपक्षमा बस्ने व्यवस्था गराउन चाह्यो। त्यो कुरा अन्तरिम संविधानको चौथो र पाँचौँ संशोधनमा पन्यो पनि।^{१२६} (माओवादी नेताहरूले आखिरमा यो कुरा स्वीकार गरे, तर अरू पार्टीहरूसित सहयोगको हात बढाउने काममा आफूहरूबाट ढिलाइ नभएको उनीहरू बताउँछन्। उदाहरणका लागि, सुरुदेखि नै एमालेलाई, खासगरी माधव नेपाललाई संविधान मस्यौदा समितिको अध्यक्ष बनाउन प्रस्ताव गरेको दाबी उनीहरू गर्दछन्।^{१२७} राष्ट्रपति, प्रधानमन्त्री, संविधानसभाको अध्यक्ष र उपाध्यक्ष पददेखि लिएर समितिका सभापतिहरू सबै पदका लागि निर्वाचन भयो, यद्यपि पछिल्ला केही पदहरूमा समझदारीका आधारमा नियुक्ति भएका थिए। माओवादी अर्थमन्त्री बाबुराम भट्टलाई धुवीकरणको विरोध गर्दै भनेका थिए: “बहुदलीय प्रतिस्पर्धा, मानवअधिकार, विधिको शासन जस्ता मूलभूत लोकतान्त्रिक सिद्धान्तहरूप्रति हाम्रो सहमति छ ... बहुमतको सरकार र अल्पमतको प्रतिपक्ष रहने व्यवस्थाले

^{१२६} संविधानसभाको पहिलो सत्रमा राती अवेरसम्म बैठक गरेर पारित गरिएको संविधानको चौथो संशोधनमा प्रधानमन्त्रीको नियुक्तिमा सहमति चाहिने र अविश्वासको प्रस्तावमा दुईतिहाइ बहुमत आवश्यक पर्ने विद्यमान प्रावधानको ठाउँमा संविधानसभाका सदस्यहरूको बहुमतका आधारमा प्रधानमन्त्रीलाई छान्न र हटाउन सकिने व्यवस्था गरियो। १५ जुलाई २००८मा भएको पाँचौँ संशोधनमा फेरि धारा ३६ख (राष्ट्रपतिको चुनाव गान्निमित्त) र धारा ७१ (संविधानसभाका अध्यक्ष र उपाध्यक्षको चुनावनिमित्त) को संशोधन गरियो।

^{१२७} क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, काठमाडौँ, डिसेम्बर २००८ र जनवरी २००९।

अस्थिरता निम्त्याउँछ। अहिले त्यही भइरहेको छ। हामीलाई अहिले खास चाहिएको कुराचाहिँ राजनीतिक सहमति हो।”^{१२८} संविधानसभाका विभिन्न समितिका सभापतिहरूको नियुक्ति हुने बखतमा बोल्दै प्रचण्डले पनि यसरी नै सहमतिको आवश्यकतामाथि जोड दिएका थिए। तर यता आएर माओवादी आन्दोलनभित्रैबाट भने झन्झन् चर्का कुराहरू उठ्न थालेका छन्।^{१२९}

राजनीतिक नेताहरूले कहिले कहिले केवल धाक जमाउन वा आफ्नै पार्टी कार्यकर्ताहरूको चित्त बुझाउन र आफूप्रति ध्यान खिँचनका लागि पनि चर्काचर्का कुरा गर्ने गर्छन्। त्यसैले उनीहरूले भनेका सबै कुरालाई धेरै तुल दिइरहनुपर्ने आवश्यकता छैन। पार्टीभित्रको घम्साघम्सी र नेतृत्वका लागि हुने तानातानीका कारण पनि त्यस्ता चर्का स्वर उरालिन्छन्। धेरै नेताहरूलाई उनीहरूले चाहेका कुरा दिएर उनीहरूबाट हुने सार्वजनिक आलोचनालाई मत्थर पार्न नसकिने होइन। अहिले आएर गिरिजाप्रसाद कोइरालालाई राष्ट्रपति पद दिने कुरा आएन, तर संवैधानिक समितिको प्रमुखमा माधव नेपालको नियुक्तिले शक्तिशाली नेताहरूलाई मनाउन सकिने सम्भावनालाई देखाएको छ।

२. नौलो सुरुवात?

आपसी विश्वासमा चिरा परिसकेको हुनाले अर्को सहमतिको खाँचो रहेको सुझाउ धेरैतिरबाट र प्रधानमन्त्री समेतबाट आएको छ। फेरिबाट बृहत् शान्ति सम्झौता गर्ने वा यसका मूलभूत विषयहरूबारे फेरि छलफल थाल्ने काम खतरायुक्त छ। अर्को सम्झौता हुन सक्ने त कुनै सम्भावना नै छैन र मौजुदा समझदारीको संरचनालाई कमजोर पार्ने काम हुन गएमा त्यसले रहेसहेको सहमतिलाई पनि सिध्याउनेछ। यस प्रक्रियाको थालनीमा प्रमुख हात रहेका ठूला पार्टीहरूले भित्रभित्रै रचनात्मक संवादका लागि ठाउँ खुला राखेका छन् र केही मात्रामा सुरुको सहयोगी भावना कायम राखेका छन्। तर सन् २००८को जून महिनामा सबै पार्टीहरूद्वारा “संविधान निर्माण प्रक्रियालाई अघि बढाउन सहमति र सहयोग खोजिनेछ तथा त्यसलाई बलियो बनाइनेछ”^{१३०} भन्ने जुन वाचा गरिएको थियो त्यसमा या त इमानदारीको कमी थियो या त्यो त्यति ठोस थिएन या खस्कंदो विश्वासलाई थाम्न सक्ने गरी त्यसलाई प्रस्ट्याइएको थिएन।

यति हुँदाहुँदै पनि एउटा नयाँ राजनीतिक उद्देश्य सामुन्ने आउने सम्भावना भने नरहेको होइन। जुन सैद्धान्तिक आधारहरूका भरमा शान्ति प्रक्रियाको निर्माण भएको थियो तिनको प्रस्ट उल्लेख नोभेम्बर २००५मा गरिएको बाह्र बुँदे शान्ति सम्झौतामा भएका छन्। त्यो शान्ति सम्झौता वस्तुतः राजतन्त्र विरोधी संयुक्त सङ्घर्षलाई गोलबन्द पार्न तयार पारिएको दस्तावेज थियो, साझा उद्देश्यका लागि गरिएको

^{१२८} अन्तर्वार्ता, *Nepali Times*, ९ जनवरी २००९।

^{१२९} उदाहरणका लागि हेर्नुहोस् “जनजागरणले तुफानी अभियानमा प्रतिगामीहरू बढारिने” *जनादेश*, २३ डिसेम्बर २००८।

^{१३०} “राजनीतिक पार्टीहरूबीच संविधान संशोधन गर्ने र शान्ति प्रक्रियालाई अघि बढाउने सम्बन्धमा भएको सम्झौता”, २५ जून २००८, धारा ७.४।

दूरगामी घोषणा थिएन। त्यसबाहेक, त्यस सम्झौताका सिद्धान्तहरू केही सीमित पार्टीहरूद्वारा तयार पारिएका थिए र तिनकै मात्र दस्तखत त्यसमा परेको थियो। संविधानसभाको निर्वाचनबाट उनीहरूले चिताएको जस्तो बृहत्तर जनमतको प्रतिनिधित्व त्यस दस्तावेजले गर्न नसकेको देखाएको छ। मधेसी जनअधिकार फोरम र अन्य महत्त्वपूर्ण पार्टीहरूसमेत सामेल गरेर तयार पारिएको अर्को नयाँ सम्झौताले खासमा शान्ति प्रक्रिया र सरकारले ग्रहण गरेको बढी समावेशी प्रकृतिलाई प्रतिबिम्बित गर्नेछ।

शान्ति प्रक्रियाका मूलभूत कुराहरूउपर न्यूनतम समझदारी बनाउन अझै पनि सम्भव छ। त्यसका लागि हरेक कुरामा सबैको चित्त बुझाउनुपर्छ भन्ने छैन। बृहत् शान्ति सम्झौतामा गरिएका प्रतिबद्धताहरूलाई पूरा गर्न र संविधान लेखका लागि सहमतिको आवश्यकता छ, सरकार चलाउनलाई होइन। एकीकृत नेकपा (माओवादी) लाई सरकार हाँकेने लोकप्रिय र संवैधानिक म्यान्डेट प्राप्त छ। दैनन्दिन सरकार चलाउने र शान्ति प्रक्रियासित सोझै सम्बन्धित नभएका नीतिहरू बनाउने जिम्मेवारी एकीकृत नेकपा (माओवादी) र उसको नेतृत्वमा गठित संयुक्त सरकारका साझेदारहरूको हो। उनीहरूले व्यवस्थापिकाले निर्धारण गरेभन्दा पर्तिर गएर कार्यपालिकाअन्तर्गतका हरेक निर्णयहरूका लागि परामर्श लिइरहनु पर्दैन। यसको अर्थ संसदलाई पन्छाएर अस्थायी रूपमै किन नहोस् अघ्यादेशको शरण लिइरहनुपर्छ भन्ने होइन। महत्त्वको कुराचाहिँ के हो भने शान्ति प्रक्रियालाई नौलो थालनी दिइनुपर्छ अनि सम्बन्धित सबै पान्नहरूले प्रस्ट र यथार्थवादी ढङ्गले उनीहरूको व्यवहार कस्तो हुनेछ र उनीहरूको साझा लक्ष्य के हुनेछ त्यस कुराप्रतिको प्रतिबद्धता सार्वजनिक तवरमा गर्नुपर्दछ।

३. संयन्त्र र अनुगमन

सैद्धान्तिक रूपमा सम्झौता हुँदा कुनै संयन्त्रविना व्यवहारमा त्यसको कार्यान्वयन हुन सक्तैन। त्यसका लागि सबभन्दा पहिले त एउटा यस्तो राजनीतिक संयन्त्रको निर्माण गरिनुपर्दछ जसअन्तर्गत रहेर सबै ठूला पार्टीहरूले त्यसबारे प्रगति भए नभएको हेर्न सक्छन्, आफ्ना असन्तुष्टिहरू व्यक्त गर्न सक्छन्, प्राथमिकताहरू तोकेर तिनलाई पूरा गर्ने उपायहरू छान्न सक्छन् र आधारभूत साझा एजेन्डाहरूलाई कायम राख्न सक्छन्। त्यस्तो संयन्त्रसित प्रक्रियालाई अघि बढाउने, विवादलाई सुल्झाउने, सुझबुझसहितको निर्णय गर्ने र त्यस्ता निर्णयहरूको कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने हैसियत र क्षमतासमेत हुनुपर्छ। यसो गर्नलाई त्यस संयन्त्रको साधनसम्पन्न सचिवालय हुनु उत्तिकै आवश्यक छ। यस्तो संयन्त्र समावेशी र अधिकारसम्पन्न हुनु पनि जरूरी छ। त्यसमा दोस्रो तहका नभई पार्टीका शीर्ष स्थानका नेताहरूको प्रतिनिधित्व हुनुपर्छ जसले गर्दा यसका निर्णयलाई पार्टीहरूले अटेर गर्ने ठाउँ रहँदैन।

हाललाई उच्च तहको राजनीतिक संवादका लागि संविधानसभाको संवैधानिक समिति नै त्यस्तो एकमात्र संयन्त्र देखिएको छ। यसमा सबै ठूला पार्टीका नेताहरू परेका छन्। तर यसका जिम्मेवारी

तोकिएका छन् र यसले शान्ति प्रक्रियासित सम्बन्धित बृहत्तर विषयहरू हेर्न सक्दैन। स्थानीय तवरमा त यस्तो संयन्त्रको अभाव झनै खटिकने खालको छ। निर्वाचन हुनुअघि जस्तोसुकै भए पनि सात पार्टीको मिलीजुली समूह थियो, त्यसले विश्वास र सहमति निर्माण गर्ने केही हदसम्म काम गरेको थियो। जिल्ला निर्वाचन अधिकारीहरूबाट संयुक्त बैठकहरूको आयोजना हुने गर्थ्यो। यसको अभावमा स्थानीय तवरमा अन्तरपार्टी सम्बन्ध खस्किन गएको छ। यसले गर्दा सबै पार्टीहरू समावेश भएका स्थानीय निकायहरू र फराकिलो दायराका शान्ति समितिहरूको गठन झनै अपरिहार्य बनेको छ।

बृहत् शान्ति सम्झौताले अपेक्षा गरेअनुरूप उच्च तहबाहेक विभिन्न तहमा आवश्यकताबमोजिम निकायहरू गठन गरिनुपर्छ र तिनलाई क्रियाशील पारिनुपर्छ। यस्ता निकायसित आवश्यकताअनुरूपको अख्तियारी पनि हुनुपर्छ। माथ्लो तहका नेताहरूसमै छलफल सीमित रहने र उनीहरूले मात्रै निर्णय लिने परिपाटीले गर्दा व्यावहारिक तथा राजनीतिक कठिनाइहरू उत्पन्न हुन्छन्। सबै विवादास्पद विषयहरू एकै ठाउँमा थुनिले एउटा कुरामा असहमति भएमा त्यो अन्य सबै कुरालाई रोक्ने कारण बन्न पुग्छ। शीर्ष स्थानका नेताहरूसित कुनै जटिल विषयमा विस्तारसित बुझ्ने र त्यसको सही निराकरण खोज्ने न त समय छ न त त्यस काममा उनीहरूलाई सघाउने सचिवालयको व्यवस्था नै छ। उदाहरणका लागि कब्जामा परेका जमिन फिर्ता गर्ने कुरा नै लिऊँ। कति सम्पत्ति कब्जामा परेका छन् तिनको केन्द्रीय स्तरमा लगत राखिएको एउटा सिङ्गो रजिस्टर धरि सरकारसित छैन, हाल कसले ती सम्पत्तिको उपभोग गरिरहेको छ, पुनर्बासका उपाय के के छन् र कसलाई कति क्षतिपूर्ति दिने भन्ने कुरा त परै छाडौँ। तुरुन्तै समाधान गरिनुपर्ने समस्याहरू अनेकन् छन्, तिनको निराकरण पालैसित गरिनुपर्छ एकसाथ होइन। त्यसैगरी व्यक्तिगत स्वार्थ र सम्बन्धका आधारमा सम्झौता गरिने काम पनि राम्रो होइन। सानातिना कुरामा आँखा चिम्लिदिनाले सैद्धान्तिक सहमतिको बाटो खुल्छ भने त्यो बेग्लै कुरा हो, तर यहाँ त कसैको फुलेको अहम् तुष्टि गर्नलाई बन्द कोठामा लेनदेन गर्ने र गम्भीर विषयको निर्णयलाई असर पार्ने चलन रहेको छ।

एउटा तगडा र निष्पक्ष अनुगमन संयन्त्रको पनि खाँचो छ। पार्टीहरूले एकअर्कालाई सार्वजनिक रूपमा लगाउने गरेका आरोपहरूको खासमा कुनै खँदिलो आधार भेटिन्न। तर वस्तुगत अनुगमनको अभावमा हुने राजनीतिक बहस यथार्थबाट टाढा पुग्नु स्वभाविक हो। उदाहरणार्थ, वाईसीएल पहिलेभन्दा बढी सक्रिय वा निष्क्रिय के छ वा उसले कतिको अधिनायकवादी व्यवहार देखाएको छ र डर-त्रास फैल्याएको छ त्यसलाई हेर्ने कुनै भरपर्दो संयन्त्र छैन। सहरी इलाकामा उनीहरूको उपस्थिति कम देखिनु र ठेकापट्टामा उनीहरूको दखलअन्दाजी कम भएको छ भन्ने दातृ संस्थाहरूको रिपोर्टका आधारमा वाईसीएलको गतिविधि केही मत्थर भएको मान्न सकिन्छ। तर तिनका राजनीतिक विरोधीहरूको भनाइ भने विपरीत छ।

शान्ति सम्झौता भएपश्चात् त्यसको परिपालनाका लागि चाहिने प्रस्ट अनुगमन हुन सकेन। युद्धविरामसम्बन्धी आचारसंहितामा “युद्धविरामको सुपरीवेक्षण राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अनुगमन टोलीहरूबाट हुनेछ”^{१३१} भनिएको छ। तर गठन गरिएको एक मात्र राष्ट्रिय निकाय पनि अप्रभावी रह्यो र त्यो छिटै भङ्ग पनि भयो। ८ नोभेम्बर २००६ मा सरकार र माओवादीबीच सम्पन्न शिखरवार्ताले नै बृहत् शान्ति सम्झौताको मार्ग प्रशस्त गरेको थियो। त्यसमा “सम्झौताको कार्यान्वयन भए नभएको हेर्न ... उच्चस्तरीय समिति रहने”^{१३२} कुरा उल्लेख गरिएको छ। तर बृहत् शान्ति सम्झौतामा नै अनुगमनसम्बन्धी कुनै प्रावधान राखिएको पाइँदैन।^{१३३} डिसेम्बर २००७ को २३ बुँदे सम्झौतामा त्यस्ता संयन्त्रहरूको किटान गरिएको भए पनि तिनको परिचालन भने गरिएन।^{१३४} सरकारले तयार पारेको नीति र कार्यक्रमले झनै अन्यायको सृजना गरेको छ। शान्ति, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप एवं वेपत्ता पारिएकाबारे गठन गरिने आयोग सम्बन्धमा यसो भनिएको छ: “वेपत्ता पारिएकाहरूको मामिलामा अनुसन्धान गरी त्यससम्बन्धी तथ्य सार्वजनिक गर्नका लागि एक उच्चस्तरीय शान्ति तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्नुपर्ने हुनाले बृहत् शान्ति सम्झौताको प्रावधानअनुरूप एउटा छुट्टै आयोग गठन गरिनेछ। उक्त आयोगको प्रतिवेदन (तथा सिफारिसहरू) तदारुकतासाथ कार्यान्वयन गरिनेछ”।^{१३५}

जून २००८मा भएको सम्झौतामा माओवादीले वाईसीएलको व्यवहारमा सुधार ल्याउने सम्बन्धमा गरेको वाचा पूरा गरे नगरेको

^{१३१} युद्धविराम आचारसंहिता, धारा २१।

^{१३२} सात पार्टी गठबन्धन र माओवादीबीचको सम्झौता, ८ नोभेम्बर २००६, धारा ५.१।

^{१३३} त्यसमा मानवअधिकारबारे अनुगमन गर्न मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय र राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगलाई, हातहतियार र सेनाबारे अनुगमन गर्न अनमिनलाई अनि संविधानसभाको चुनावको अनुगमन गर्न संयुक्त राष्ट्रलाई अनुरोध गरिने कुरा परेको भए तापनि सम्झौता आफैलाई अनुगमन गर्नेबारे भने कुनै उल्लेख थिएन। बृहत् शान्ति सम्झौता खण्ड ९, “कार्यान्वयन र अनुगमन”। यसबाट “सशस्त्र द्वन्द्वको परिणामस्वरूप उत्पन्न कठिन परिस्थितिलाई सामान्यीकरण गर्ने कार्यमा सघाउ पुऱ्याउन” (धारा ५.२.४) शान्ति तथा पुनर्स्थापनाको राष्ट्रिय आयोग बन्न सक्त्यो र “शान्ति अभियानको सफलताका लागि आवश्यक संयन्त्रको स्थापना गर्ने” (धारा ८.२) काममा यसको हात बलियो पनि हुन गयो, तर विवाद समाधानको जिम्मा भने प्रस्ट नखुलेको “दुवै पक्ष रहेको संयुक्त संयन्त्र” (धारा १०.४) लाई दिइयो।

^{१३४} यसअन्तर्गत बृहत् शान्ति सम्झौताको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि एउटा उच्चस्तरीय अनुगमन समिति र एउटा उच्चस्तरीय शान्ति आयोग बनाउने कुरा थियो। शान्ति आयोग बनाउने कुरा अझै एजेन्डामा छ। उच्चस्तरीय शान्ति आयोगको निर्माण नहुँदासम्मका लागि नागरिक समाज र पार्टीका प्रतिनिधिहरूसमेत रहेको एउटा शान्ति र द्वन्द्व व्यवस्थापन समितिले अन्तरिम कार्य गर्नुपर्ने थियो। अक्टोबर २००८मा त्यस समितिले भेटेर बाह्र बुँदे सम्झौतापछि शान्ति प्रक्रियाका प्रतिबद्धताका कार्यान्वयनउपर समीक्षा गर्ने निधो गर्‍यो पनि। तर त्यसअनुरूपको समीक्षा पूरा भएको देखिँदैन।

^{१३५} गणतन्त्र नेपाल सरकारको नीति र कार्यक्रमहरू, ११ सेप्टेम्बर २००८। सरकारले निम्न आयोगहरू गठन गर्ने घोषणा पनि गर्‍यो: उच्चस्तरीय वैज्ञानिक भूमिसुधार आयोग, राष्ट्रिय श्रम आयोग, प्रशासनिक पुनर्संरचना आयोग, राष्ट्रिय दलित आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग, राष्ट्रिय मुस्लिम आयोग।

हेर्न एउटा संयन्त्र चाहिन्छ भन्ने कुरा किटोरै उल्लेख गरेको थियो: “यस वचनबद्धताको कार्यान्वयन भए नभएको हेर्न राजनीतिक पार्टीका प्रतिनिधिहरू, मानवअधिकार संरक्षणकर्ताहरू तथा स्थानीय प्रशासनका प्रतिनिधिहरूसमेत रहेको एउटा अनुगमन समिति बनाइनेछ”।^{१३६} यस्तो कुनै समिति अहिलेसम्म बनेको छैन। यस्तै पूरा नगरिएको अर्को वाचा हो कब्जा गरिएका सम्पत्ति फिर्ता गर्ने सम्बन्धमा समानान्तर अनुगमन समितिको गठन।^{१३७} एकीकृत नेकपा (माओवादी) ले आफूले गरेको वाचा पूरा गर्न नसकेको प्रस्ट छ।

अन्य पार्टीहरूले यस्ता समितिहरू गठन गर्ने सम्बन्धमा दबाव दिनुको सट्टा सञ्चारमाध्यममा चर्चा गर्न रुचाएको देखिन्छ। १९ जनवरी २००९मा संविधानसभाले नेकाले माग गरेबमोजिम सरकारले गरेका वाचाहरूको कार्यान्वयनउपर निगरानी राख्न विभिन्न पार्टीहरूको प्रतिनिधित्व रहेको एघार सदस्यीय समितिको गठन गरेबाट के देखिएको छ भने विधायिकाभित्रबाटै पार्टीहरूलाई संलग्न गराएर यस प्रकारको कदम चाल्न सकिन्छ।

केही सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूबाट पनि अनुगमन कार्य हुने गरेका छन्। उदाहरणका लागि, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले मानवअधिकार उल्लङ्घनका विषयहरू हेर्ने गर्दछ, शान्ति मन्त्रालयले क्षतिपूर्तिका दावीउपर कारवाही गर्दछ र अरू कैयन् व्यावसायिक निकाय तथा गैरसरकारी सङ्घसंस्थाहरू पनि यस क्षेत्रमा सक्रिय रहेका छन्। यति हुँदाहुँदै पनि शान्ति प्रक्रियाको कार्यान्वयनका लागि जुन निष्पक्ष तथा समन्वयपूर्ण अनुगमन हुनुपर्ने हो त्यो कार्य यिनीहरूबाट भएको मात्र सकिन्न। यस विषयमा अन्तर्राष्ट्रिय भूमिका रहनु हुँदैन भनेर ठूला पार्टीहरू र जनमत निर्माताहरूले विरोध गर्दै आएका छन्। त्यसो हो भने यसको उपाय एउटै हुन सक्छ: सर्वस्वीकृत र सम्मानपूर्ण प्रतिनिधित्वसहितको यथेष्ट प्रशासकीय तथा राजनीतिक समर्थनप्राप्त राष्ट्रिय स्तरको एउटा यस्तो निकाय हुनुपर्‍यो जसले आफ्नो कार्य प्रभावकारी ढङ्गले अघि बढाउन सकोस्।

शान्ति निर्माण भनेको उच्चस्तरमा राजनीतिक सहमति कायम गर्नु मात्र होइन। द्वन्द्वले छाडेका घाउ पुर्न र समुदायभित्रको आपसी मेल पुनः बढाउन स्थानीय स्तरमै काम गर्नुपर्ने हुन्छ। यो काम शान्ति प्रक्रियाको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। यस सम्बन्धमा पनि कुनै योजनाबद्ध संयन्त्र नहुनाले गर्दा नराम्रो असर पर्न गएको छ। संवैधानिक प्रक्रिया पूरा नभएसम्म स्थानीय निर्वाचन हुने छाँट देखिँदैन। अन्तरिम व्यवस्थाका रूपमा वैकल्पिक स्थानीय निकायहरू खडा गर्ने प्रयास राजनीतिक प्रतिनिधित्वउपरको खिचोलात्त्यसै अलपत्र परेको छ। जुलाई २००८ मा गरिएको संविधान संशोधनमा स्थानीय निर्वाचन नभएसम्मका लागि सरकारले “स्थानीय तवरमा सक्रिय

^{१३६} “संविधान संशोधन र शान्ति प्रक्रियालाई अघि बढाउनेबारे राजनीतिक पार्टीहरूबीच भएको सम्झौता”, २५ जून २००८, धारा ३।

^{१३७} “यसको कार्यान्वयनको अनुगमन गर्नलाई राजनीतिक पार्टीहरूका प्रतिनिधित्व रहेको केन्द्रीय तहको अनुगमन समिति गठन गरिनेछ।” “संविधान संशोधन र शान्ति प्रक्रियालाई अघि बढाउनेबारे राजनीतिक पार्टीहरूबीच भएको सम्झौता”, २५ जून २००८, धारा ४।

रहेका राजनीतिक पार्टीहरूको सहभागिता र सहमतिमा गाउँ, नगर तथा जिल्लास्तरमा अन्तरिम निकायहरूको गठन गर्नेछु”^{१३८} भनिएको छ। स्थानीय शान्ति समितिहरू बनाउनेबारे पहिले जुलाई २००६मा छलफल भएको थियो र पछि बृहत् शान्ति सम्झौतामा त्यसलाई औपचारिक तवरमै स्वीकार गरिएको थियो।^{१३९} त्यसअनुसार शान्ति समितिहरूको गठन भएको खण्डमा कम्तीमा पनि त्यसबाट स्थानीय तहमा पार्टी र नागरिक समाजका प्रतिनिधिहरूलाई नजिक ल्याउने काम हुने थियो र त्यसबाट मेलमिलाप तथा शान्तिनिर्माणबारे संवाद चल्ने थियो। तर राजनीतिक खिंचातानीले गर्दा तिनको गठन राम्रोसित हुन सकेको छैन, खासै काम पनि हुन सकेको छैन र तिनको प्रभाव पनि नगण्य छ।^{१४०}

प्रक्रियाको व्यावहारिकतामाथि जोड दिनु कुनै नौलो कुरा होइन। यसप्रति बेलाबखत बेवास्ता भयो भन्दैमा यो फासफुस हराएर जाने कुरा होइन। के कुरा बिसर्न हुँदैन भने अहिलेसम्ममा शान्ति प्रक्रियाले जन्माएको एउटै सफल अनुगमन निकाय भनेको संयुक्त अनुगमन समन्वय समिति हो। यो क्रियाशील छ र यसले नेपाली सेना तथा माओवादी जनसेनाबीचको तनाव घटाउनमा निकै राम्रो योगदान पुऱ्याएको छ।^{१४१} यसको बैठक नियमित रूपमा हुने गर्छ र यसले तोकिएका विषयउपर छलफल गर्छ। यसलाई व्यावसायिक सहयोग र समर्थन उपलब्ध छ। डिसेम्बर २००६ मा हतियार तथा सेना व्यवस्थापन अनुगमनबारे भएको सम्झौताबाट खडा भएको यस समितिमा संयुक्त राष्ट्र साक्षीका रूपमा रहेको छ। यसप्रकार तीन पक्ष रहेको समिति अन्यत्र खडा गर्न मिल्दैन, त्यो छुट्टै कुरा हो। तर यसले जुन तरिकाले कार्यसम्पादन गरिरहेको छ त्यो भने ध्यानयोग्य छ।

त्यसैगरी सफलताको अर्को दृष्टान्तका रूपमा निर्वाचन आयोगलाई लिन सकिन्छ। यसको कार्यकुशलता र निष्पक्षतालाई सबै पार्टीहरूले सराहेका छन्। अब बन्नुपर्ने अनुगमन निकायका लागि

निर्वाचन आयोग एउटा मोडल बन्न सक्छ। निर्वाचन आयोगको संविधानप्रदत्त स्वतन्त्रता तथा आयोग प्रमुखले आर्जन गरेको सम्मानले गर्दा यसले आफूलाई राजनीतिक दलदलबाट माथि उकास्न सक्थो। जिल्ला-जिल्लामा रहेका आयोगका प्रतिनिधिहरूले परस्परविरोधी पार्टीहरूले एकअर्काउपर गर्ने सिकायत र उजुरीको निकास दिए। उनीहरूले झगडियाहरूलाई एकै ठाउँमा राखेर दोषारोपणबारे छलफल गराई स्थानीय विवादलाई सुल्झ्याए। आयोगले आफ्ना जरियाहरूमार्फत सूचना सङ्कलन गरेर तिनलाई काठमाडौंमा हुने उच्चस्तरीय छलफलनिम्ति उपलब्ध गराइदियो। उच्चस्तरीय आयोगहरूमा प्रायः टाउकोचाहिँ ठूलो हुन्छ, तर त्यसअनुरूपको शरीर भने हुँदैन। (त्यस अर्थमा युद्धविराम अनुगमन आयोग पनि फरक छैन)। अनुगमन कार्यलाई सफल बनाउने हो भने पहिले राष्ट्रव्यापी तवरमा अनुगमन निकायको उपस्थिति बलियो बनाउनमा जोड दिनुपर्छ अनि पछि त्यसलाई हाँक्ने निष्पक्ष व्यक्तिको चयनमा।

ख) शासन व्यवस्थामा पकड कायम राख्नु

१. नीतिगत प्राथमिकता

परिवर्तनको पक्षमा जनमत प्राप्त भए पनि र जनतालाई शक्तिसम्पन्न बनाउनुपर्छ र आमूल रूपान्तरण गरिनुपर्छ भन्ने वामपन्थीदलहरूको पूर्ण बहुमत रहँदोरहँदै पनि सरकारले यी उद्देश्यहरू हासिल गर्न सक्ने कुनै नीतिगत प्राथमिकताहरू अगाडि ल्याउन सकेको छैन। जनआकाङ्क्षालाई अनुभवले खाँदै लैजाला तर पनि सरकारले केही न केही ठोस काम गर्ला भन्ने आशा जनतामा अझै छ। सरकारका चाहनालाई प्रतिबिम्बित गर्ने सबैभन्दा बृहत् र विस्तृत रूपमा तयार गरिएको बजेट वक्तव्यमा सरकारले तीनओटा मुख्य नीतिगत प्राथमिकता तोकिएको छ : शान्ति प्रक्रियालाई निष्कर्षमा पुऱ्याउनु र तत्काल राहत उपलब्ध गराउनु, आर्थिक वृद्धिलाई गति प्रदान गर्नु र सामाजिक सुरक्षा तथा समावेशीकरण।^{१४२}

तथापि सरकारसित आर्थिक र सामाजिक विकासका लागि स्पष्ट त्यस्तो कुनै रणनीति रहेको छ भने पनि सरकारमा रहेका दललाई समेत यसबारेमा बताइए जस्तो देखिँदैन, विकासका अरू साझेदार र आमजनतालाई बताउनु त परै जाओस्। अखबारका बल्ह्याङ्ग्रे शीर्षक जसरी अनपेक्षित कठिनाइका समाचारले ओगटेका हुन्छन् त्यसैगरी मन्त्रालयका कार्यसूची पनि त्यस्तै कुराले भरिएका हुन्छन्, जस्तै विद्युत् सङ्कटबाट उत्पन्न कठिनाइ। सरकारले दीर्घकालीन कार्यसूची तयार गर्नुको सट्टा घटनाक्रमउपर प्रतिक्रिया व्यक्त गर्नमै आफ्नो ध्यान केन्द्रित गरिरहेको छ। तत्कालिक विषयउपर धेरै ध्यान दिनु परेकाले द्रुतगतिमा भएको जनसङ्ख्या वृद्धि र यसले पुऱ्याउने असरका बारेमा चाहिँदो ध्यान पुग्न सकेको छैन। विशेषतः नेपाली युवावर्गले अति महत्त्व बोकेका छन्। उच्चशिक्षा र

^{१३८} १५ जुलाई २००६मा पाँचौपटक संशोधन गरिएको अन्तरिम संविधान, धारा १३९ (२)। त्यहाँ दिइएको व्याख्यामा भनिएको छ: “यस उपधारामा ‘स्थानीय तवरका क्रियाशील राजनीतिक पार्टीहरू’ भन्नाले संविधानसभामा प्रतिनिधित्व भएका तथा सम्बन्धित जिल्लाहरूमा सम्पन्न प्रत्यक्ष निर्वाचनमा उम्मेदवारी दर्ता गराएका पार्टीहरू भन्ने बुझनुपर्दछ।”

^{१३९} बृहत् शान्ति सम्झौता, धारा ८.३।

^{१४०} शान्ति मन्त्रालयले यो कार्ययोजना सेप्टेम्बर २००७मा लागू गर्ने लागेको थियो तर राजनीतिक असहमतिको कारण यो रोकियो। यस कार्ययोजनाको सुपरीवेक्षण डिसेम्बर २००७ मा भएको २३ वूँदे सम्झौताअनुसार गठन हुने भनिएको उच्चस्तरीय शान्ति आयोगबाट हुनेवाला थियो, तर आयोगको गठन नै भएन। संविधानसभाको चुनाव हुनु एक हप्ताअघि मात्र गठन गरिएको अन्तरिम शान्ति तथा द्वन्द्व व्यवस्थापन समितिको कार्यदिश नै प्रस्ट पारिएको थिएन। तैपनि स्थानिय शान्ति समितिहरू ३३ जिल्लाहरूमा खडा गरिएका थिए, तर तिनबाट खासै काम भएन। अक्टोबर २००८मा माओवादीको हातमा रहेको शान्ति मन्त्रालयले ती समितिहरूको कार्यदिश पुनर्लेखन गरी तयार पारेको थियो, तर सबै शक्ति नेकपा (माओवादी)मा केन्द्रित रहने गरी बनाइएको भनी त्यसको आलोचना भयो।

^{१४१} नेपाली सेनाले संयुक्त अनुगमन समन्वय समितिलाई खबरै नगरेकाले भर्ती विवादबारे यसले केही गर्न सकेन।

^{१४२} बजेट भाषण (अङ्ग्रेजी) पृ. ८-९। यसले क्षेत्रगत प्राथमिकताअन्तर्गत, कृषि क्षेत्रको रूपान्तरण, जलस्रोतको विकास, पर्यटनको व्यापक विस्तार, भौतिक संरचनाको विस्तार तथा गुणात्मक विकास, मानव संसाधनको विकास र राष्ट्रिय औद्योगिकरणलाई पनि प्राथमिकतामा राखेको छ। ए.ए. पृ. ९-१०।

व्यावसायिक तालिमका विकल्पहरू यसै पनि सीमित छन् र स्वदेशमा रोजगारको नाजुक अवस्था छ। विश्वव्यापी मन्दीका कारण वैदेशिक रोजगारीमा कमी आयो भने यो अवस्था झनै नाजुक हुनेछ। यस्ता समस्या समाधानका लागि तत्काल कदम नचाल्ने हो भने असन्तुष्टिले राजनैतिक दबावलाई बढाउँछ र अस्थिरतालाई निम्त्याउँछ।

२. शान्ति सुरक्षा

शान्ति सुरक्षाको अवस्था कमजोर छ र यसले शान्ति प्रक्रियालाई निष्कर्षमा पुग्नबाट रोक्न सक्छ। सार्वजनिक सुरक्षा कमजोर भएमा यसले राज्य र राजनीतिक नेतृत्वप्रतिको विश्वास घटाउँछ, साथै विकास प्रयास र आधारभूत सेवाको आपूर्तिलाई कमजोर तुल्याउँछ। तराईमा देखिएको अस्थिरता एकदमै गम्भीर र चिन्ताको विषय हो।^{१४३} सशस्त्र राजनीतिक विरोध, सङ्गठित अपराध र प्रहरी व्यवस्था कमजोर हुनाका कारण तराईका जिल्लाहरू अराजकताबाट नराम्ररी आक्रान्त भएका छन्। थुप्रै सशस्त्र समूहसँग वार्ता चलिरहेको भए तापनि त्यसबाट युक्तिसङ्गत रणनीतिलाई विकसित गर्नमा कुनै बल पुगेको छैन। मधेसी समुदायको जीवनस्तर सुधार्न प्रमुख राष्ट्रिय पार्टीहरूको चासो रहेको छैन भन्ने प्रतिपक्षीहरूको गुनासोमा साँच्चैको असन्तुष्टि झल्किन्छ।^{१४४}

सन् २००८ को सुरुतिर अधिकतम देखिएको गम्भीर प्रकृतिका अपराधका घटनाहरूमा कमी आएको कुरा राष्ट्रव्यापी तथ्याङ्कले देखाए तापनि अवस्था अझै पनि चिन्ताजनक छ।^{१४५} काठमाडौं उपत्यकामा सन् २००८ को पछिल्लो ६ महिनामा सन् २००७ को सोही अवधिको तुलनामा गम्भीर अपराधका घटनाहरूमा उल्लेखनीय रूपमा कमी आएको थियो। यस अवधिमा हत्या, अपहरण तथा साङ्घातिक हमलाका घटनाहरू ५० प्रतिशतले घटेका थिए।^{१४६} तराईमा डिसेम्बर २००८ पछाडि हत्याका बारदातमा वृद्धि भएको थियो। त्यसको आंशिक कारण त्यस क्षेत्रमा अतिरिक्त प्रहरी बल थपिनाले बढ्न गएको प्रहरी दमन थियो। डिसेम्बर १९ पछाडि मात्रै प्रहरीबाट “दोहोरो गोली हानाहान” हुँदा कम्तीमा सात जना मानिस मारिएका थिए।

^{१४३} दौलत झा, “The chilly winter ahead”, *The Kathmandu Post*, २३ डिसेम्बर २००८।

^{१४४} “Maoists, NC, UML united against Madhes: Tripathi”, हृदयेश त्रिपाठीसितको अन्तर्वार्ता, *The Himalayan Times*, २३ डिसेम्बर २००८।

^{१४५} सन् २००८ को पहिलो ६ महिनामा २५९ जनाको हत्या भएको थियो भने पछिल्लो ६ महिनामा १८१ जनाको हत्या भएको थियो। चुनाव भइसकेपछिको बेलामा सबैभन्दा बढी हत्याका बारदात भएका थिए। अप्रिलमा ४५, मेमा ४८ र जूनमा ५०। डिसेम्बरमा मध्य तथा पूर्वी तराईमा चलेको हिसाका कारण ३२ जनाको ज्यान गयो। अरू जिल्लाहरूमा भने हत्या घट्टै गएको थियो। जनवरी २००८ मा बम विस्फोटका ६६ घटना भएका थिए भने नोभेम्बरमा १३ ओटा भए। मध्य र पूर्वी तराईमा थप २३ ओटा घटना भए। “Nepal: Reports of Security Incidents - 1 January to 31 December, 2008”, UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs, काठमाडौं, www.un.org.np

^{१४६} “Crime slumps in Valley”, *The Kathmandu Post*, १३ जनवरी २००९।

प्रहरी बल थप्नाले समस्या समाधानमा केही मद्दत पुग्न सक्छ, तर स्थानीय बासिन्दालाई चाहेको कुरा प्रहरीको सङ्ख्यामा वृद्धि होइन, उनीहरूको कार्यशैलीमा व्यापक र गुणात्मक परिवर्तन हो। प्रहरीप्रति विश्वास जगाउन समय लाग्छ। विभिन्न सीमान्तीकृत समूहहरूका लागि नयाँ भर्नामा ४५ प्रतिशत सिट आरक्षित गरेर प्रहरीले आफ्नो सन्तुलित स्वरूप निर्माण गर्न प्रारम्भिक पाइला चालेको छ। दीर्घकालीन उपाय भने प्रहरीलाई सामुदायिकीकरण गर्ने र स्थानीय स्तरमा जवाफदेही बनाउने कुरामा केन्द्रित हुनुपर्दछ। गृहमन्त्रालयद्वारा शान्ति सुरक्षाका विषयमा कानूनका प्राध्यापक युवराज सङ्गौलाको अध्यक्षतामा गठित कार्यदलले प्रस्ताव तयार गर्न व्यापक विचार-विमर्श सुरु गरिसकेको छ। अहिलेका लागि सरकारले बल प्रयोग निकै बुद्धि पुऱ्याएर गर्नुपर्छ र संदिग्ध प्रकृतिका समूहहरूसँग सम्झौता गर्दा त्यसबाट स्थानीय बासिन्दाको शान्ति सुरक्षा ओझेलमा पारिनु हुँदैन अथवा गैरन्यायिक हत्या जस्ता छोटो तर प्रत्युत्पादक तरिका अपनाउनु हुँदैन।

३. अन्तर्राष्ट्रिय सहायतालाई निर्देशित गर्ने

स्थिति सामान्य भएका खण्डमा दातृसंस्थाहरू आफूले गरिराखेका काम खुर्खुर गर्न चाहन्छन्। अनि विकासकार्य गर्न असम्भव देखिएमा आफ्नो काम रोक्न चाहन्छन्। यो कुरा स्वाभाविक हो। अहिलेसम्म नेपालको विकासका मुख्य साझेदारहरूले बीचको बाटो समातेका छन्। तर उनीहरूलाई सरकारको प्राथमिकताका बारेमा सरकारबाट तत्कालै स्पष्ट निर्देशन चाहिएको छ। बाहिरबाट थोपरिएको सहयोग कार्यक्रमका कमजोरीहरू उदाङ्ग भइसकेका छन्। त्यस्ता आयोजनामा स्थानीय समुदायको स्वामित्व न्यून हुन्छ, फजुल खर्च र भ्रष्टाचार हुन्छ अनि टिकाउ खालका फाइदा थोरै हुन्छ। एक जना दाताले भने, “हामी यसलाई दोहोऱ्याउन चाहँदैनौं। हाम्रो कस्तो सहयोग चाहिएको छ त्यो कुरा सरकारले भन्नुपर्ने अनि हामी सरकारले तोकेको प्राथमिकताअनुरूप काम गर्छौं। यसो भएमा मात्रै हाम्रो सहयोग फलदायी हुन्छ।”^{१४७}

विशाल धनराशि धरमरमा छ। वैदेशिक अनुदान र ऋण सहयोग अयथार्थपरक ढङ्गमा बढ्ने आशा गरेको भनी बजेटको आलोचना गरिएको थियो। तर सहयोगमा यस्तो वृद्धि हुन सम्भव छ। संयुक्त राष्ट्रको शान्ति निर्माण कोषले शान्ति प्रक्रियाका लागि एक करोड डलरको सहयोग प्रस्ताव गरेको छ।^{१४८} सन् २००९ का लागि

^{१४७} क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, काठमाडौं, डिसेम्बर २००८।

^{१४८} “Secretary-General Approves \$10 Million Contribution In Aid To Nepal”, UN General Assembly press release SG/2141 PBC/41, ९ सेप्टेम्बर २००८। “यो सहायता रकम विद्यमान सहयोग संयन्त्रमार्फत नै उपलब्ध गराइनेछ। नेपालका लागि शान्ति कोषको व्यवस्थापन संयुक्त राष्ट्र, सरकार र दातृ निकायका प्रतिनिधिद्वारा गरिनेछ। यसअन्तर्गत निम्न क्षेत्रमा सहयोग गरिनेछ: संविधानसभा र मानवअधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन, द्वन्द्व प्रभावित क्षेत्रका समुदायको पुनर्स्थापना— उदाहरणका लागि, “कामका लागि खाद्यान्न तथा नगद”, विद्यालय आहार कार्यक्रम, युवाहरूका लागि सीप विकास तालिम जस्ता अन्य शान्ति र विकासको प्रत्यक्ष लाभ पुऱ्याउने खालका कार्यक्रम, द्वन्द्व रोकथाम तथा मेलमिलापसम्बन्धी मुद्दाहरू उदाहरणका लागि,

संयुक्त राष्ट्रले मानवीय सहायताका लागि साढे एघार करोड डलर रकमको राष्ट्रसङ्घीय निकाय, सरकारी तथा गैरसरकारी विकास तथा सहायता निकायहरूसित अपिल गरेको छ।^{१४९} त्यस अपिलमा भनिएको छ, “द्वन्द्वको असरबाट सामाजिक सुरक्षा कमजोर भएको छ र आधारभूत सेवाको अभाव भएको छ।”

शान्ति प्रक्रियालाई सहयोग पुऱ्याउनु भनेको असलमा कठिन काम हो। सरकार दाताहरूले सरकारी शान्ति कोषमा रकम जम्मा गर्नु र त्यसरी जम्मा हुने रकमको बाँडफाँड र उपयोग सरकारले गर्न पाओस् भन्ने चाहन्छ। अनमिनलाई पटकपटक गरी ६ महिने म्याद थपिएको कुराले के देखाएको छ भने राजनीतिज्ञहरू व्यक्तिगत तवरमा जति इच्छुक देखिए पनि उनीहरू विदेशीलाई सहयोग गर भन्न चाहँदैनन्। यसो हुनुको खास कारणमा संयुक्त राष्ट्रले नेपालमा हातहतियारको निरीक्षण गर्नेभन्दा पतिर काम गर्ने कुरामा भारत बेखुसी हुनु हो। संयुक्त राष्ट्रका महासचिवका विशेष प्रतिनिधि इयान मार्टिनले आफ्नो अन्तिम मन्तव्यमा उल्लेख गरेका छन्:

मलाई एउटै अफसोस के कुरामा छ भने संयुक्त राष्ट्रले हातहतियार अनुगमन मात्रै नभएर शान्ति प्रक्रियाका कार्यान्वयनका क्षेत्रमा समेत सहयोग गर्न सक्छ भनी सन् २००७ को अन्त्यतिर गरेको प्रस्तावलाई राजनीतिक दलहरूले स्वीकार गरेनन्। उदाहरणका लागि, सम्पति फिर्तासम्बन्धी कामको निष्पक्ष अनुगमन र कार्यान्वयनमा संयुक्त राष्ट्रले सहयोग पुऱ्याउन सक्दथ्यो जुन काम राजनीतिक सहयोगको मार्गमा अवरोधका रूपमा रहँदै आएको छ। यसले पनि शान्ति प्रक्रिया नेपालको आफ्नो हो भन्ने कुरामा असर पार्दैनथ्यो र यसबाट नेपालको राष्ट्रिय सार्वभौमिकतामा आँच पनि पुऱ्याउँदैनथ्यो। संयुक्त राष्ट्रको सहयोगलाई राजनीतिक दलहरूले पूर्णरूपमा उपयोग गर्न सकेनन् यद्यपि निर्वाचन तथा हातहतियार अनुगमनको विशेष जिम्मेवारीबाहेक पनि अनमिनको उपस्थितिको महत्त्वलाई उनीहरूले बुझेका थिए।^{१५०}

नेपालका लागि मध्यकालीन सहयोग रणनीति बनाइरहेका विश्व बैङ्क, एसियाली विकास बैङ्क र बेलायती अन्तर्राष्ट्रिय विकास विभाग (डिफिड) ले आउँदा तीन वर्षमा नेपालमा डेढ अर्ब डलर खन्याउन तयार छन्। यी सबै संस्था अन्य दातृसंस्थासँगै सरकारको नेतृत्वमा अघि बढ्न तयार छन्। उनीहरूले पनि गैरसरकारी निकाय, स्थानीय निकाय तथा नागरिक समाजसँग व्यापक विचार-विमर्श गर्नुपर्ने आवश्यकता महसुस गरेका छन्।

उपलब्ध अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगलाई कसरी उपयोग गर्ने र सहयोग रकमलाई बढाउन के गर्नुपर्छ त्यो सरकारमा भर पर्ने कुरा हो। सरकारले प्राथमिकताको क्रम निर्धारण गर्न सक्छ र सरकार आफैँ समन्वयको बिन्दु हुन सक्दछ। राजस्व सङ्कलनको क्षेत्रमा भएको वृद्धिबाट दाताहरू प्रभावित भएका छन् र यसबाट राज्यको अख्तियारी बढेको छ। तर पनि अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसँगको सम्बन्धलाई कस्तो स्वरूप दिने भन्ने रणनीतिको अझै खाँचो छ। दातृ निकायहरूलाई नेपालको शान्ति कोषको समुचित व्यवस्थापन हुनेछ र त्यस कोषको लेखापरीक्षण उचित तरिकाले हुन्छ भन्ने कुरामा आश्वस्त पार्नु जरुरी छ।^{१५१} सरकारका प्राथमिकताका क्षेत्रहरू र थप लगानीबारे अग्रिम सहमति हुन सकेमा मात्र मे २००९ मा हुन लागेको नेपाल विकास मञ्चको बैठक उपयोगी सावित हुनेछ।

दातृ निकायहरूलाई पनि के गर्ने के नगर्ने भन्ने समस्या छ। दातृ निकायहरूबीच राम्रो समन्वय नहुनाले एकै खाले कार्यक्रमहरूमा प्रचुर लगानी हुन गएको छ। उदाहरणका लागि महिला सभासदहरूको लैङ्गिक क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रममा अत्यधिक सहयोग प्राप्त भएको छ। संविधान लेखन तथा सुरक्षा निकायको सुधारका क्षेत्रमा दिन खोजिएका प्राविधिक सहयोगबाट खासै फाइदा हुँदैन। यदि सामाजिक समावेशीकरण, सङ्घीयता, जनमुक्ति सेनाको समायोजन र तत्सम्बन्धी प्रक्रिया अघि नबढ्ने हो भने शान्ति सुरक्षा जस्ता संवेदनशील विषयमा लिइने निर्णय उच्चस्तरीय राजनीतिक मुद्दा मात्र होइनन्। यी सबै विषयको समाधान खोज्नलाई उल्लेखनीय मात्रामा साधन-स्रोतको जरुरत पर्दछ। राजनीतिक वादविवादमा संलग्न नभईकन र विदेशी ढाँचा नथोपरिकन यस्ता काममा सहयोग दिने योजना बनाउनका लागि संवेदनशीलता चाहिन्छ।

ग) संविधान लेखन

संवैधानिक प्रक्रियाको सुरुआत हुन अझै बाँकी छ यद्यपि केही सकारात्मक प्रगति भने भएका छन्। संविधानसभाको कार्यविधि पारित भइसकेको छ र अध्यक्ष तथा उपाध्यक्ष छान्नुका साथै संविधासभाले व्यवस्थापिका संसदको भूमिका पनि खेलेको छ। संविधान मस्यौदाको काम पूरै रोकिएको छैन तर यसको गति सुस्त छ। १४ नोभेम्बर २००८ मा संविधान निर्माणको समयतालिका संविधानसभामा स्वीकृत भयो र २८ मे २०१० सम्ममा संविधान लेखिसिध्याउने कुरा प्रकाशित पनि भयो। यसअनुसार संविधानमा तोकिएको दुई वर्षको म्यादभित्रै संविधान लेखिनेछ।^{१५२} तर यस

शिविर व्यवस्थापनका लागि सहयोग तथा पूर्व लडाकूहरू र आन्तरिक रूपमा विस्थापितको पुनर्स्थापना तथा जमिन तथा सम्पत्तिसम्बन्धी मध्यस्थता।”

^{१४९} “Nepal Humanitarian Transition Appeal 2009”, संयुक्त राष्ट्र, www.humanitarianappeal.net.

^{१५०} नेपालका लागि संयुक्त राष्ट्रका महासचिवका विशेष प्रतिनिधि इयान मार्टिनद्वारा १६ जनवरी २००९, मा राष्ट्रसङ्घीय सुरक्षा परिषदलाई दिइएको जानकारी।

^{१५१} शान्ति कोषको जिम्मेवारी सन् २००८ डिसेम्बरमा शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयमा सारियो। यसका कामको मूल्याङ्कन गर्न अझ बाँकी छ।

^{१५२} प्रक्रियाका बारेमा क्राइसिस ग्रुपको रिपोर्ट, नेपालको संवैधानिक प्रक्रिया, माथि उल्लेखित। अन्तरिम संविधानमा संविधान निर्माणका लागि दुई वर्षको म्याद तोकिएको छ। “सङ्घटकालीन अवस्था घोषणा भएको खण्डमा” अर्को ६ महिनाको म्याद थप गर्न सकिने व्यवस्था अन्तरिम संविधानको धारा ६४ मा उल्लेख गरिएको छ।

काममा यसै पनि ढिलो भइसकेको छ। संविधानसभाको बजेट अधिवेशन सन् २००८ को डिसेम्बर महिनाको मध्यतिर सकिनुपर्नेमा त्यसको ३४ दिनपछि मात्र सकियो।

समय साह्रै नै कम छ। यसमा सानोतिनो हेरफेरको पनि गुञ्जायस छैन। उदाहरणका लागि, २६ फरवरी २००९ सम्ममा अवधारणापत्रबारे जनताका राय सङ्कलन गरिसक्ने भनिएकोमा अहिलेसम्म पनि अवधारणापत्र छापिएको छैन। संविधानको अन्तिम मस्यौदामाथि जनताका अभिमतहरूलाई सेप्टेम्बर र डिसेम्बर २००९ बीचको अवधिमा सङ्कलन गर्ने भनिएको छ, तर संवैधानिक सभाले यसउपर छलफल गर्नलाई जनवरी २०१० मा ४ दिन मात्र छुट्याएको छ।^{१५३} १५ डिसेम्बरमा संविधासभाका समितिहरू गठन भए, जसमा निम्न समिति थिए: संविधान मस्यौदाको समग्र काम गर्ने ६१ सदस्यीय संवैधानिक समिति, भिन्न-भिन्न विषयको मस्यौदा गर्ने र कार्यविधिलाई अन्तिम रूप दिने दसओटा समिति^{१५४} र सार्वजनिक अभिमत सङ्कलन गर्नेलगायतका विषयसँग सम्बन्धित कार्यविधिसम्बन्धी तीनओटा समिति।^{१५५} सभापतिहरूको चयन तोकिएको समयभित्र हुन सकेन। त्यसबाट नै समयतालिका गडबड भयो।^{१५६} तैपनि अन्तिम समयमा आएर मात्र दलहरूको आपसी सहमतिमा अधिकांश सभापतिहरूको चयन भयो। माधव नेपालले भने साङ्केतिक रूपमै भए पनि प्रतिद्वन्द्विताको सामना गर्नुपऱ्यो।^{१५७}

नयाँ संविधानको मस्यौदा तयार गर्नु भनेको असलमा एउटा कानुनी अभ्यास हो। त्यस्तै गरी, विषयगत समितिहरूले पनि जटिल मुद्दाहरूलाई हेर्नुपर्नेछ। मुख्य चुनौती जति राजनीतिक छ त्यति नै प्राविधिक पनि छ। ठूला राजनीतिक दलहरू कटिबद्ध भएमा संविधानको मस्यौदा उनीहरू तयार गर्न सक्छन्। यसका लागि साना भए पनि विवादास्पद हुन सक्ने धाराहरूउपर सहमति कायम हुनुपर्दछ (ती धाराहरूमा सङ्घीयता, राष्ट्रपतीय प्रणाली तथा निर्वाचन प्रक्रिया जस्ता कुराहरू पर्दछन्)। यी खुडकिला पार गर्न सकियो भने अन्तरिम संविधान मस्यौदा समितिको अनुभवले के देखाएको छ भने

अनुभवी मस्यौदाकारहरूको समूहले उच्चस्तरीय राजनीतिक सहमतिलाई संवैधानिक ढाँचामा ढाल्ने काम छिटै गर्न सक्छन्।^{१५८}

संविधान निर्माणका क्रममा दुईओटा ठूला चुनौती छन्। पहिलो चुनौती हो— जतिसुकै सानो राजनीतिक दलले संविधान निर्माण प्रक्रियामा भाँजो हाल्न सक्छ। उदाहरणका लागि, संवैधानिक कार्यविधिअनुसार हरेक धारा सर्वसम्मत रूपमा पारित गरिनुपर्दछ। त्यस्तो सर्वसम्मति कायम हुन नसकेमा यस विषयमा राजनीतिक दलहरूबीच परामर्श हुनुपर्छ जो निकै समय लाग्ने कुरा हो। त्यसपछि, फेरि त्यसउपर भोट गरिनुपर्छ जसका लागि दुईतिहाइ सदस्यहरूको उपस्थिति जरुरी हुन्छ र त्यसको पनि दुईतिहाइ बहुमतबाट सो धारा पारित गरिनुपर्छ। ठूला राजनीतिक दलहरूले एकलै (नेकपा माओवादीको संविधानसभामा एकतिहाइ सिट छ) वा मिलेर (काङ्ग्रेस र एमाले^{१५९}) जुनसुकै धारामाथि निषेधाधिकारको प्रयोग गर्न सक्नेछन् वा संविधानसभाको बैठक बहिष्कार गरेर गणपूरक सङ्ख्या पुग्न नदिई यस काममा बाधा पुऱ्याउन सक्छन्।

दोस्रो चुनौती अझ ठूलो छ। राजनीतिक दलहरूले अन्तिम समयमा हतार-हतारमा सहमति कायम गरेर समयभित्रै संविधान बनाउन सक्छन् र त्यो प्राविधिक रूपमा राम्रो पनि हुन सक्ला, तर यसले जनताको विश्वास जित्न सक्दैन अथवा यो दिगो हुन सक्दैन। विगतका अनुभव पनि त्यति उत्साहप्रद छैनन्। नेपालको सबैभन्दा लामो आयु भएको सन् १९६२ को पञ्चायती संविधान २८ वर्ष टिक्यो। निरंकुश राजतन्त्रको संरक्षण हुँदाहुँदै पनि सन् १९८० को जनमत सङ्ग्रहपछि त्यसमा व्यापक संशोधन गर्नुपऱ्यो। सन् १९९० को संविधानलाई यसका निर्माताहरूले विध्वकै उत्कृष्ट संविधान भनी प्रशंसा गरेका थिए। तर अक्टोबर २००२ मा राजा ज्ञानेन्द्रले जननिर्वाचित सरकारको विघटन गरेपछि नै यसको औचित्य समाप्त भइसकेको थियो। सन् २००७ को अन्तरिम संविधानले यसलाई प्रतिस्थापन गर्नु त एउटा औपचारिकता मात्र थियो।^{१६०} माधवकुमार नेपाल स्वयंले सन् १९९० को संविधानको मस्यौदा छोटो समयमावधिमा तयार हुन सक्नुलाई सकारात्मक कुरा हो भनेका छन्, तर त्यस संविधानको आयु छोटो भएको तथ्यलाई भने बिर्सनु हुँदैन।^{१६१}

जनताको समर्थन पाउने र लामो आयुको संविधान बनाउन जनसहभागिता, विचार-विमर्श तथा पारदर्शिता आवश्यक पर्दछ। खासगरी जातीय र क्षेत्रीय मागका बारेमा गहन छलफल गर्नका

^{१५३} "Calendar for constitution writing determined, new constitution by May, 2010", nepalnews.com, १६ नोभेम्बर २००८।

^{१५४} यी समितिहरूमा मौलिक अधिकार तथा निर्देशक सिद्धान्त समिति, अल्पसङ्ख्यक तथा सीमान्तीकृत समुदायको हक र अधिकार संरक्षण समिति, राज्यको पुनर्संरचना र राज्यशाक्तिको बाँडफाँड समिति, व्यवस्थापकीय अङ्गको स्वरूप निर्धारण समिति, राज्यको शासकीय स्वरूप निर्धारण समिति, न्यायप्रणाली सम्बन्धी समिति, संवैधानिक निकायको संरचना निर्धारण समिति, प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाँड समिति, सांस्कृतिक र सामाजिक ऐक्यबद्धताको आधार निर्धारण समिति र राष्ट्रिय हित संरक्षण समिति छन्।

^{१५५} यी समितिमा नागरिक सम्बन्ध समिति, जनमत सङ्कलन तथा समन्वय समिति अनि क्षमता अभिवृद्धि तथा स्रोत व्यवस्थापन समिति रहेका छन्।

^{१५६} लीलाधर उपाध्याय, "Constitution writing process takes off", *The Rising Nepal*, १६ डिसेम्बर २००८।

^{१५७} यी चौधओटा संवैधानिक समितिका अतिरिक्त संविधानसभाले व्यवस्थापिकासम्बन्धी काम हेर्नका लागि अन्य दसओटा समिति गठन गरेको छ।

^{१५८} अन्तरिम संविधान मस्यौदा समितिका कामका बारेमा हेर्नुहोस क्राइसिस ग्रुपको रिपोर्ट, *नेपालको संवैधानिक प्रक्रिया*, माथि उल्लेखित।

^{१५९} अवरोध उत्पन्न गर्नका लागि कम्तीमा चार वा सोभन्दा बढी दलको गठजोड आवश्यक पर्छ। (बाँकी रहेका पाँच उपनिर्वाचनको निर्वाचनको परिणाम र २६ मनोनित सभासदहरूले दलको निर्देशनअनुसार भोट हाल्छन् हाल्दैनन् भन्नेमा पनि भोटको गणित निर्भर गर्दछ)।

^{१६०} हेर्नुहोस् क्राइसिस ग्रुप एसिया रिपोर्ट नं. ९९, *Towards a Lasting Peace in Nepal: The Constitutional Issues*, १५ जून २००५।

^{१६१} "Maoists must handover arms to NA: MK Nepal", *ekantipur.com*, १६ जनवरी २००९।

लागि ठोस ढाँचा हुन आवश्यक छ किनभने यी कुराबाट संविधानलाई भविष्यमा चुनौती आउन सक्छ वा तिनै कुरा संविधान अस्वीकार गर्ने कारण बन्न सक्छन्। संविधानको दस्तावेज जतिसुकै पूर्ण भए पनि त्यसमा संशोधन र सुधारका प्रावधान राखिनु जरुरी छ। राज्य पुनर्संरचनाको विषयमा गरिने निक्कै सधैंभरि विवादित भइरहने विषय होइन तर यो सधैंका लागि एकै किसिमको रहिरहन्छ भन्ने पनि होइन। सामाजिक, राजनीतिक तथा आर्थिक अवस्थामा हुने परिवर्तनसँगै पहिलेका निर्णयहरूउपर पुनरावलोकन गर्नुपर्ने अवस्था उत्पन्न हुन्छ। व्यापक जनसमर्थन भएको संविधान निर्माण गर्नु भनेको समावेशीकरण जस्ता मुद्दाहरूमा ठोस प्रगति गर्नु पनि हो। उदाहरणका लागि, संविधानसभामा महिलाहरूको एकतिहाइ सङ्ख्या रहनु अलङ्कार मात्र होइन महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हो।^{१६२}

यस क्षेत्रमा केही कामहरू सुरु भइसकेका छन्। उदाहरणका लागि, अध्यक्षको चयनमा ढिलाइ भए तापनि संविधानसभाको संवैधानिक तथा अल्पसङ्ख्यकका अधिकारसम्बन्धी समितिले पत्रिकाका पहिलो पानामा संविधानबारे सुझाउ मागदै विज्ञापन प्रकाशित गरेको छ। त्यस्तै नागरिक सम्पर्क समितिले जनसाधारणको सुझाउ सङ्कलनका लागि पोष्ट बक्सहरू खडा गरेको छ। स्थानीय समुदायसँग प्रत्यक्ष छलफलका लागि सभासदका टोलीहरू मुलुकभर जाने तयारी भइरहेको छ। दातृ निकायहरू सहयोग दिन तत्पर छन्। संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रमसँग विशेषज्ञहरूको समूह छ र अरू स्रोतसामग्रीहरू पनि तयारी अवस्थामा छन्। अन्य निकायहरू पनि यस सम्बन्धमा आआफना हिसाबले प्रयास गर्दैछन्। कहिलेकाहीं एउटै काम दोहोरिएको पनि छ। त्यस्तो नहोस् भन्नाका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको प्राथमिकता क्रम निर्धारण गर्ने र समन्वय गर्ने काम संविधानसभाको हो। विभिन्न समितिहरूले आआफना काम थालेपछि जनमतसम्बन्धी समन्वय समितिका अध्यक्षले परामर्श लिने प्रक्रिया आफ्नो समितिको कार्यक्षेत्रभित्र पर्छ भनी सिकायत गरेका थिए। त्यसले गर्दा संविधानसभाका अध्यक्षले एउटा कार्यदल बनाई समितिहरूको कार्यक्षेत्र तोक्नुपरेको थियो। संविधानसभाले जबसम्म आफ्नो तौरतरिकालाई ठेगान लाउँदैन तबसम्म योजनाबद्ध प्रक्रियामा जान सम्भव देखिँदैन।

घ) न्याय

द्वन्द्वपछिको सङ्क्रमणकालमा शान्ति कायम गर्नका लागि कहिलेकाहीं न्याय सम्पादनकार्यलाई थाँति राख्नुपर्ने हुन्छ। तथापि नेपालमा दण्डहीनताको अवस्था समाप्त पार्न र युद्ध अपराधहरूका बारेमा छानबिन गर्न आवश्यक कदम चाल्न राज्य

^{१६२} दीर्घकालीन संवैधानिक उपायहरूका अलावा संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषद्को प्रस्ताव १३२५ ले द्वन्द्व व्यवस्थापन र शान्ति स्थापनामा महिलाहरूको सहभागिता तत्काल गर्नुपर्ने कामको एउटा ढाँचा तयार पारेको थियो। संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषद्को प्रस्ताव १३२५ को उद्देश्य नेपालमा हासिल गर्नका लागि नागरिक समाज र दातृ निकायहरूलाई परिचालित गर्न र संयुक्त राष्ट्रले यससँग सम्बन्धित परियोजना तयार गर्नका लागि डेटाबेस तयार गरेको छ, जसलाई www.un.org.np/unsct/ मा हेर्न सकिन्छ। क्राइसिस ग्रुपको आउँदो रिपोर्टमा यस क्षेत्रमा हालसम्म भएका प्रगति र नीतिगत प्राथमिकताको समीक्षा गरिनेछ।

लगातार असफल बन्दै जानुको कारण सुविधाको राजनीति गर्ने प्रवृत्ति हो। बेपत्ता नागरिकहरूका बारेमा छानबिन गर्न आयोग गठन गर्ने विषयमा आन्दोलन भएका छन्। त्यस्तै गरी, सत्य निरूपण र मेलमिलाप आयोगको गठन सम्बन्धमा व्यापक सहमति भएको कानून तयार गर्ने काम अघि बढ्दैछ। तर सरकारको नियतप्रति भने गम्भीर आशङ्का पैदा भएको छ।

बेपत्ता नागरिकसम्बन्धी मस्यौदा विधेयक र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप विधेयक १९ नोभेम्बर २००८ मै मन्त्रपरिषद्ले स्वीकृत गरिसकेको थियो। तर छलफलका लागि ती विधेयकहरू संविधानसभाको बजेट अधिवेशनमा पेश गरिएनन्। संसदीय छलफललाई पन्छाएर ती विषयमा सरकारले अध्यादेश ल्याएबाट मानवअधिकारवादी समुदायमा गम्भीर चिन्ता पैदा गरेको थियो।^{१६३} तथापि सरकारले त्यही काम गर्‍यो। बेपत्ता नागरिकलगायतका तीनओटा अध्यादेशमा १० फेब्रुअरी २००९ मा राष्ट्रपति रामवरण यादवले दस्तखत गरेपछि तिनले कानुनी मान्यता प्राप्त गरे। मानवअधिकार उल्लङ्घनका जघन्य अपराधमा संलग्न रहेका नेपाली सेनाका अधिकृतहरूलाई संयुक्त राष्ट्र शान्ति सेनामा र अन्य देशले प्रदान गर्ने तालिममा जान नदिन अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा भित्रभित्रै केही उपाय अपनाइएका छन्। अक्टोबर २००३ मा धनुषाका पाँच विद्यार्थी बेपत्ता पारेको विषयमा अगस्त २००७ मा परेको रिट निवेदनका आधारमा २ फेब्रुअरी २००९ मा सुनुवाइ हुँदा सर्वोच्च अदालतले नेपाल प्रहरीलाई यस विषयमा अनुसन्धान थाल्न आदेश दिएको थियो।^{१६४}

त्यति भईकन पनि द्वन्द्वका समयमा तथा शान्ति प्रक्रिया सुरु भएपछि भएका जघन्य अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई अझैसम्म पनि

^{१६३} यस्तै किसिमले अध्यादेशको सहारा लिने काम विगतमा पनि भएको थियो। स्थापित मानवअधिकारवादीहरूको छाता सङ्गठनले यसलाई “दण्डहीनताको संस्कृतिलाई संस्थागत गर्न सरकारका तर्फबाट गरिएको दुस्प्रयास” भनी आलोचना गरेको छ। “यस्ता ऐतिहासिक महत्त्वका कानून बनाउने क्रममा जनप्रतिनिधिहरूको सहभागिता हुन नदिनु भनेको जनप्रतिनिधिहरूको अधिकारमाथिको नियोजित आक्रमण हो। पीडितहरूको न्याय पाउने अधिकार र देशमा व्याप्त दण्डहीनताको अन्त्य गर्ने जस्ता काममा जनप्रतिनिधिलाई अलग गरिनु गैरप्रजातान्त्रिक क्रियाकलाप हो।” “Introducing legislation via ordinances: an undemocratic step”, एकाउन्टेबिलिटी वाच कमिटी प्रेस वक्तव्य, काठमाडौं, २२ जनवरी २००९।

^{१६४} यी घटना सम्बन्धमा उच्च तहका सरकारी कर्मचारी, पुलिस र सैनिक अधिकृतहरूसमेत विरुद्ध जाहेरी दरखास्त परेकामा सो दर्ता गर्न प्रहरीले मानेन। गाडिएको आशङ्का गरिएका ठाउँको फेरिन्सिक जाँचका लागि पनि प्रहरीबाट कारवाही भएन। जनवरी २००८ मा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले यस विषयमा पूर्ण छानबिन गर्न र परिवारलाई क्षतिपूर्ति दिन सिफारिस गर्‍यो। संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले “धनुषामा बेपत्ता काण्डका दोषी तथा अन्य द्वन्द्वका बेला मानवअधिकार उल्लङ्घन गर्ने अभियुक्तहरूलाई सजाय गर्न” सर्वोच्च अदालतले गरेको यो र यस्तै अन्य आदेश कार्यान्वयन गर्न तत्काल कदम चाल्न सरकारसँग आग्रह गर्‍यो। “संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय धनुषाका बेपत्ता नागरिकहरूका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतको आदेशलाई तत्काल कार्यान्वयन गर्न माग गर्दछ” संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयको प्रेस विज्ञप्ति, ५ फेब्रुअरी २००९।

कारबाही गरिएको छैन। सन् २००४ मा भएको १५ वर्षीया मैना सुनुवारको यातना र हत्याको बहुचर्चित घटनामा संलग्न सेना अधिकृतहरूबारे प्रहरी अनुसन्धानलाई सहयोग गर्न वचन दिइए पनि उनीहरूका बारेमा छानबिन नहुनुले राज्य त्यसो गर्न या त अक्षम छ वा अनिच्छुक छ भन्ने कुरा देखाउँछ।^{१६५} जनयुद्ध र त्यसपछिको समयमा आफूबाट गल्ती भएको स्वीकार गरे पनि हत्या र अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई माओवादीले आश्रय दिइरहेको छ। यसको ज्वलन्त उदाहरण जनमुक्ति सेनाका कमान्डर कालिबहादुर खाममगर 'विविध' लाई दिइएको संरक्षण हो। व्यापारी रामहरि श्रेष्ठको अपहरण, यातना र हत्याकाण्डमा संलग्न रहेको आरोप लागेका 'विविध' लाई पार्टीले संरक्षण मात्र दिएको होइन पार्टीको केन्द्रीय कमिटीमा समेत पुनः ल्याएको छ।^{१६६} भनिरहनु पर्दैन यस्ता, कुराहरू बृहत् शान्ति सम्झौतामा व्यक्त गरिएका जिम्मेवारीसँग सोझै बाझिएका छन्।^{१६७}

छानबिन र कारबाही सम्बन्धमा परेको दबावलाई आलटाल गर्ने काममा राजनीतिक नेता र सुरक्षा निकायका प्रमुखहरूको स्वार्थ समान रहेको छ। पीडित पक्षको आवाजहरूप्रति हम्मेसी ध्यान

दिउँदैन। हो, यदि त्यसबाट आफ्नो राजनीतिक स्वार्थसिद्ध हुने भए तिनीहरूको याचनालाई सुन्ने गरिन्छ। प्रधानसेनापति कटुवालले माओवादी पीडितहरूको उजुरीलाई सार्वजनिक रूपमा बुझेको घटना त्यसको एउटा उदाहरण हो। नेपालको न्यायिक संयन्त्रमा भएको कमजोरीका कारण गहन छानबिन गरी मुद्दा चलाउने काम धेरै टाढाको कुरा हो। मेलमिलाप र शान्ति स्थापनाका हकमा यदि न्यायमा केही विलम्ब हुन्छ भने त्यो त्यति अनुचित होइन। किनभने कुनै कुनै मुद्दालाई अघि बढाउँदा शान्ति प्रक्रिया नै खल्बलिन सक्ने अवस्था आउन सक्छ। तर जघन्य अपराधमा संलग्न भएको आरोप लागेका व्यक्तिहरू आफूलाई अझै कानुनले छुन नसक्ने ठान्दछन्।

^{१६५} मैना सुनारको हत्याको पाँचौं वर्षगाँठमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले भनेको छ, "सेप्टेम्बर २००७ मा सर्वोच्च अदालतले अनुसन्धान गर्न प्रहरीलाई दिएको आदेश तथा मानवअधिकार समुदायले गरेको वर्षौंको पैरवीका बावजूद आरोपित पीडकहरूलाई अझै न्यायको कठघरामा ल्याइएको छैन। मैना सुनारको मुद्दामा भएको प्रगतिको अभाव सन् १९९६ देखि २००६ सम्म नेपालमा द्वन्द्वको क्रममा तथा त्यसपछि पनि भएका मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूका लागि जवाफदेही भएको अवस्थाको प्रतीक हो।" "मैना सुनारको हत्या भएको पाँच वर्षपछि पनि दण्डहीनता शान्ति प्रक्रियामा ठूलो त्थारो", संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, नेपालको प्रेस विज्ञप्ति, २०६५ फागुन ५।

^{१६६} "Ram Hari murder accused gets Maoist CC berth", myrepublica.com, १५ जनवरी २००९। "रामहरि श्रेष्ठलाई बेपत्ता परेर हत्या गरेको आरोप ६ महिनाअघि पाँच जनालाई लगाइएको थियो, तापनि अहिलेसम्म एक जनालाई मात्र पक्राउ गरेको जनमुक्ति सेनाको तेस्रो डिभिजनका कमान्डर कालिबहादुर खाम 'विविध' को बयानका लागि प्रहरीले लेखेको पत्रको कुनै जवाफ नदिएको, स्थानीय माओवादी नेताहरूले चितवन पुलिसलाई ती व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा अनुसन्धानका लागि तथा पक्राउ गर्न सहयोग नगरेकोमा राष्ट्रसङ्घले चासो व्यक्त गरेको छ। छानबिन आयोगले सरकारलाई १६ जुलाई २००८ मा पेस गरेको प्रतिवेदन हालसम्म पनि सार्वजनिक गरिएको छैन। "OHCHR-Nepal urges Home Minister to ensure accountability for killing of Ram Hari Shrestha", राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार नेपाल, प्रेस वक्तव्य, २९ डिसेम्बर २००८। मुख्य अभियुक्त गोविन्दबहादुर बटालालाई पुलिसले हिरासतमा लिएको भए तापनि रामहरि श्रेष्ठको परिवारले विविधमाथि कारबाही हुनुपर्ने माग छोडेका छैनन् जसलाई २००८ को आयोगले समेत दोषी ठहर्‍याएको बताइएको छ। "SC upholds Apex Court decision to detain Batala", ekantipur.com, १५ फेब्रुअरी २००९।

^{१६७} उदाहरणका लागि बृहत् शान्ति सम्झौताको बुँदा ५.२.३ मा "दुवै पक्षले यो शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर भएको ६० दिनभित्र सबै बेपत्ता नागरिकहरूको र हत्या गरिएकाहरूको पूरा नाम, ठेगाना सार्वजनिक गर्ने तथा उनीहरूका परिवारलाई सो कुराको जानकारी गराउने" उल्लेख छ। दुवै पक्ष सम्झौतामा उल्लेख गरिएको अधिकारहरूको उपयोगमा व्यवधान पुऱ्याउने व्यक्तिहरूउपर निष्पक्ष छानबिन गर्ने र कारबाही चलाउने तथा दण्डहीनतालाई प्रोत्साहित नगर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछन्। यसका अलावा द्वन्द्व, यातना र बेपत्ता नागरिकका परिवारलाई आवश्यक सहयोग उपलब्ध गराउनेसमेत ग्यारेण्टी गरिएको छ।" बृहत् शान्ति सम्झौता, बुँदा ७.१.३।

६. निष्कर्ष

नेपालको शान्ति प्रक्रियाले कठिन परिस्थितिको सामना गरिरहेको छ। विगतका अनुभवले के देखाउँछ भने राजनैतिक दलहरू सङ्घट्ट टार्नका लागि अन्तिम अवस्थामा गोलबन्द हुन्छन्। शान्ति प्रक्रिया तोडिँदा आइपर्ने जोखिमबारे उनीहरू सचेत रहेका देखिन्छन्। अनि भिडन्तको स्थितिलाई बुझेरै पन्छाएका पनि छन्। तर शान्ति प्रक्रिया र संवैधानिक प्रक्रियालाई साँचो अर्थमा स्थायित्व ल्याउने गरी पूर्णता दिने हो भने तत्कालका लागि मात्र समस्या टार्ने टालटुले समाधान खोजिनु हुँदैन, हचुवाका भरमा समयसीमा पनि तोक्नु हुँदैन र राजनीतिक दलहरूले परिणाम नसोची आफ्ना अल्पकालीन स्वार्थका लागि लेनदेन गर्ने काम गर्नु हुँदैन।

अहिले तीतो सत्यको सामना गर्नुपर्ने अवस्था आएको छ। शान्ति प्रक्रिया असहज अवस्थामा छ। सबैले रुचाउने धेरै काल्पनिक कुरामा यो अप्ठेरोसित अडेको छ। सबैभन्दा प्रस्ट देखिने कुरा के हो भने जनमुक्ति सेनाको चाँडो समायोजन गरिएमा संयुक्त राष्ट्रको आवश्यकता पर्दैन भन्ने कुरा बारम्बार दोहोर्न्याइँदै छ। अनभिनको म्याद ६ महिनाका लागि तेस्रोपटक थपिएको छ। यस अघि २००८ को जनवरीमा यसको १ वर्षको म्याद समाप्त भएको थियो। अहिले थपिएको म्यादभित्र पनि काम सम्पन्न हुन्छ भन्नेमा शङ्का छ। शान्ति

प्रक्रियाका अधिकांश कामका लागि राजनीतिक दलहरूले आफूखुसी तोकका समयसीमा अव्यावहारिक सावित भएका छन्। उदाहरणका लागि, पन्ध्र दिनभित्र सम्पत्ति फिर्ता गर्ने माओवादीहरूले दिएका वचनलाई लिन सकिन्छ। एउटा चुनावमा भाग लिँदैन र सरकारको नेतृत्व गर्दैन माओवादीहरू लोकतान्त्रिक भए पनि मात्र सकिँदैन, न त “नयाँ नेपाल” को रट लगाउँदैन प्रतिपक्षी दलहरूको कमजोरी लुक्न सक्छ। विचारणीय कुरा के छ भने शान्ति प्रक्रियाको गुदीमा रहेको सहमतिलाई अवास्तविकताको हदसम्म बढाइचढाइ गरियो। वास्तविकता के हो भने आपसमा बाझिने थुप्रै स्वार्थ र धारणावीच समन्वय गर्न बाँकी नै छ। यो कार्य सम्भव छ तर अतिआशावादी भाषाको प्रयोग मात्रले भने त्यसलाई सम्भव बनाउन सकिँदैन।

यी चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्नु नेपालका नेताहरूको काम हो। तर अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले अहिलेको शान्ति प्रक्रियाको नाजुक प्रकृतिलाई बुझ्नुपर्छ र यसलाई छाड्नु हुँदैन। शान्ति प्रक्रियाको सफलताले नेपाली जनतामा र यस क्षेत्रमै सकारात्मक प्रभाव पार्नेछ। चुनाव सफल हुँदैन विकासका कार्यका लागि अनुकूल अवस्था आएको भन्न मिल्दैन। त्यसैले सहयोग दिँदा सोचिविचारी दिनु र राजनीतिक दबाव कायम राख्नु आजको आवश्यकता हो।

काठमाडौं/ब्रसेल्स, १९ फेब्रुअरी, २००९

अनुसूची क नेपालको नक्सा

Map No. 4304 UNITED NATIONS
January 2007 (Colour)

Department of Peacekeeping Operations
Cartographic Section

अनुसूची ख इन्टरन्यासनल क्राइसिस ग्रुपको परिचय

इन्टरन्यासनल क्राइसिस ग्रुप (क्राइसिस ग्रुप) स्वतन्त्र, गैरनाफामुखी गैरसरकारी संस्था हो। पाँचओटै महादेशमा यसका झन्डै १२० कर्मचारीहरू कार्यरत छन्। यस संस्थाले स्थलगत अनुसन्धानमा आधारित विश्लेषण तथा उच्चस्तरमा पैरवी गरेर द्वन्द्व रोक्ने र द्वन्द्व समाधान गर्ने प्रयास गर्दछ।

क्राइसिस ग्रुपको काम गर्ने मुख्य आधार स्थलगत अनुसन्धान हो। आकस्मिक रूपले हिंसा भड्कन सक्ने, द्वन्द्व चर्कन सक्ने वा द्वन्द्वको पुनरावृत्ति हुन सक्ने खतरा भएका देशभित्रै अथवा यस्ता देशका नजिकका छिमेकी मुलुकहरूमा रहेर क्राइसिस ग्रुपका राजनीतिक विश्लेषकहरूको समूहले काम गर्दछ। स्थलगत अनुसन्धानबाट प्राप्त सूचना र मूल्याङ्कनका आधारमा क्राइसिस ग्रुपले प्रमुख अन्तर्राष्ट्रिय निर्णयकर्ताहरूसमक्ष पेश गर्न व्यावहारिक सुझाउसहितको विश्लेषणात्मक प्रतिवेदन तयार पार्छ। क्राइसिस ग्रुपले १२ पृष्ठको *क्राइसिस वाच* नामको मासिक बुलेटिन पनि प्रकाशन गर्छ। यस बुलेटिनले संसारभरिका द्वन्द्व चलिरहेका र द्वन्द्व हुन सक्ने ठाउँहरूमा के भइरहेछ त्यसबारे ताजा जानकारी गराउँछ।

क्राइसिस ग्रुपले तयार पारेको प्रतिवेदन र सूचना इमेलमार्फत सम्बन्धित सबैलाई वितरण गरिन्छ। अनि मुद्रित रूपमा परराष्ट्र मन्त्रालयका अधिकारीहरू तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घसंस्थाहरूलाई पठाउने गरिन्छ। त्यसबाहेक ती सामग्री क्राइसिस ग्रुपको वेबसाइट www.crisisgroup.org मा पनि उपलब्ध गराइन्छ। क्राइसिस ग्रुपले आफ्ना विश्लेषणहरूतर्फ ध्यान आकर्षण गराउन र आफ्ना सुझाउहरूप्रति समर्थन जुटाउन सरकार र सरकारलाई प्रभाव पार्न सक्ने व्यक्ति, सङ्घसंस्था तथा सञ्चार जगतसँग मिलेर काम गर्छ।

सञ्चार जगत, राजनीति, कूटनीति र व्यापारिक क्षेत्रका प्रतिष्ठित व्यक्तिहरू रहेको क्राइसिस ग्रुपको बोर्डले क्राइसिस ग्रुपको सुझाउ र प्रतिवेदनलाई संसारभरिकै उच्च तहका नीतिनिर्माताहरूसमक्ष पुऱ्याउन प्रत्यक्ष सहयोग गर्छ। क्राइसिस ग्रुपको सहअध्यक्षमा श्री युरोपेली सङ्घका परराष्ट्र मामिलाका पूर्व आयुक्त क्रिष्टोफर प्याटन र पूर्व अमेरिकी राजदुत टमस पिकरिड हुनुहुन्छ। सन् २००० को जनवरीदेखि क्राइसिस ग्रुपको अध्यक्ष तथा कार्यकारी प्रमुखमा अस्ट्रेलियाका पूर्व विदेशमन्त्री गारेथ एभान्स रहनुभएको छ।

क्राइसिस ग्रुपको अन्तर्राष्ट्रिय मुख्यालय ब्रसेल्समा छ। आफ्ना पैरवीसम्बन्धी कामहरूलाई अघि बढाउन यसका कार्यालयहरू वासिङ्टन डीसी (जहाँ यसको दर्ता भएको छ), न्युयोर्क, लन्डन र मस्कोमा स्थापित गरिएका छन्। स्थलगत अनुसन्धानका लागि यस संस्थाका १४ ओटा कार्यालयहरू अम्मान, विस्केक, बोगोटा, कायरो, डाकार, दुसान्बे, इस्लामाबाद, जर्कता, काबुल, काठमाडौं, नैरोबी, प्रिस्टिना, सोल र तिबलिसी रहेका छन् र चारओटा महादेशका ५० भन्दा बढी सङ्घटनस्त देश र क्षेत्रमा यसका

विश्लेषकहरू हाल कार्यरत छन्। यीमध्ये अफ्रिकामा अङ्गोला, बुरुन्डी, कोट डे आइभर, प्रजातान्त्रिक गणतन्त्र कंगो, इरिट्रिया, इथियोपिया, गिनी, लाइबेरिया, रुवान्डा, साहेल क्षेत्र, सियरा लिओन, सोमालिया, सुडान, युगान्डा र जिम्बाबेमा, तथा एसियामा अफगानिस्तान, इन्डोनेसिया, कश्मीर, कजाखस्तान, कीर्गिजिस्तान, म्यानम (बर्मा), नेपाल, उत्तर कोरिया, पाकिस्तान, श्रीलङ्का, ताजिकिस्तान, तुर्कमेनिस्तान र उज्बेकिस्तान तथा युरोपमा अल्बेनिया, अरमेनिया, अजरबैजान, बोस्निया हर्जगोभिना, जर्जिया, कोसोभो, मोल्दोभा, भाल्डोमा, मन्टेनेग्रो र सर्बिया तथा पश्चिम एसियामा उत्तर अफ्रिकादेखि इरानसम्मको सम्पूर्ण क्षेत्र अनि ल्याटिन अमेरिकामा कोलम्बिया एन्डियन क्षेत्र र हाइटीमा पर्दछन्।

क्राइसिस ग्रुपले सरकार, परोपकारी गुठी र सङ्घसंस्था र व्यक्तिगत चन्दादाताहरूबाट आफ्नो कोषमा रकम जुटाउँछ। हाल विभिन्न देशका निम्न सरकारी निकाय एवं संस्थाहरूले रकम उपलब्ध गराउँछन्: अस्ट्रेलियाको अन्तर्राष्ट्रिय विकास एजेन्सी (एएआईडी), अस्ट्रेलियाको परराष्ट्र मन्त्रालय, बेल्जियमको परराष्ट्र मन्त्रालय, क्यानेडेली वैदेशिक व्यापार तथा विदेश मामिला विभाग, क्यानेडेली अन्तर्राष्ट्रिय विकास एजेन्सी, क्यानेडेली अन्तर्राष्ट्रिय विकास अनुसन्धान केन्द्र, चेक परराष्ट्र मन्त्रालय, हल्यान्डको परराष्ट्र मन्त्रालय, फिनल्यान्डको परराष्ट्र मन्त्रालय, फ्रान्सेली परराष्ट्र मन्त्रालय, जर्मन विदेश विभाग, आयरल्यान्डको वैदेशिक मामिला विभाग, जापान अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग नियोग (जाइका) लिक्टेनस्टाइनको परराष्ट्र मन्त्रालय, लक्जेम्बर्गको परराष्ट्र मन्त्रालय, न्युजिल्यान्ड अन्तर्राष्ट्रिय विकास एजेन्सी, शाही डेनिस परराष्ट्र मन्त्रालय, शाही नर्वेली परराष्ट्र मन्त्रालय, स्वीडेनको परराष्ट्र मन्त्रालय, स्वीस सङ्घीय परराष्ट्र विभाग, टर्कीको परराष्ट्र मन्त्रालय, संयुक्त अधिराज्यको विदेश तथा कमनवेल्थ विभाग, बेलायती अन्तर्राष्ट्रिय विकास विभाग र अमेरिकी सहयोग संस्था (युएसएड) छन्।

गुठी र निजी क्षेत्रका दाताहरूमा Carnegie Corporation of New York, Carso Foundation, Compton Foundation, Ford Foundation, Fundación DARA Internacional, Iara Lee and George Gund III Foundation, William & Flora Hewlett Foundation, Hunt Alternatives Fund, Kimsey Foundation, Korea Foundation, John D. & Catherine T. MacArthur Foundation, Charles Stewart Mott Foundation, Open Society Institute, Pierre and Pamela Omidyar Fund, Victor Pinchuk Foundation, Ploughshares Fund, Provicimis Foundation, Radcliffe Foundation, Sigrud Rausing Trust, Rockefeller Philanthropy Advisors and Viva Trust छन्।

फेब्रुअरी २००९

अनुसूची ग

क्राइसिस ग्रुपले सन् २००४ देखि तयार पारेका एसियासम्बन्धी प्रतिवेदन र जानकारीहरू

CENTRAL ASIA

The Failure of Reform in Uzbekistan: Ways Forward for the International Community, Asia Report N°76, 11 March 2004 (also available in Russian)

Tajikistan's Politics: Confrontation or Consolidation?, Asia Briefing N°33, 19 May 2004

Political Transition in Kyrgyzstan: Problems and Prospects, Asia Report N°81, 11 August 2004

Repression and Regression in Turkmenistan: A New International Strategy, Asia Report N°85, 4 November 2004 (also available in Russian)

The Curse of Cotton: Central Asia's Destructive Monoculture, Asia Report N°93, 28 February 2005 (also available in Russian)

Kyrgyzstan: After the Revolution, Asia Report N°97, 4 May 2005 (also available in Russian)

Uzbekistan: The Andijon Uprising, Asia Briefing N°38, 25 May 2005 (also available in Russian)

Kyrgyzstan: A Faltering State, Asia Report N°109, 16 December 2005 (also available in Russian)

Uzbekistan: In for the Long Haul, Asia Briefing N°45, 16 February 2006

Central Asia: What Role for the European Union?, Asia Report N°113, 10 April 2006

Kyrgyzstan's Prison System Nightmare, Asia Report N°118, 16 August 2006 (also available in Russian)

Uzbekistan: Europe's Sanctions Matter, Asia Briefing N°54, 6 November 2006

Kyrgyzstan on the Edge, Asia Briefing N°55, 9 November 2006

Turkmenistan after Niyazov, Asia Briefing N°60, 12 February 2007

NORTH EAST ASIA

Taiwan Strait IV: How an Ultimate Political Settlement Might Look, Asia Report N°75, 26 February 2004

North Korea: Where Next for the Nuclear Talks?, Asia Report N°87, 15 November 2004 (also available in Korean and in Russian)

Korea Backgrounder: How the South Views its Brother from Another Planet, Asia Report N°89, 14 December 2004 (also available in Korean and in Russian)

North Korea: Can the Iron Fist Accept the Invisible Hand?, Asia Report N°96, 25 April 2005 (also available in Korean and in Russian)

Japan and North Korea: Bones of Contention, Asia Report N°100, 27 June 2005 (also available in Korean)

China and Taiwan: Uneasy Détente, Asia Briefing N°42, 21 September 2005

North East Asia's Undercurrents of Conflict, Asia Report N°108, 15 December 2005 (also available in Korean)

China and North Korea: Comrades Forever?, Asia Report N°112, 1 February 2006 (also available in Korean)

After North Korea's Missile Launch: Are the Nuclear Talks Dead?, Asia Briefing N°52, 9 August 2006 (also available in Korean and in Russian)

Perilous Journeys: The Plight of North Koreans in China and Beyond, Asia Report N°122, 26 October 2006 (also available in Russian)

North Korea's Nuclear Test: The Fallout, Crisis Group Asia Briefing N°56, 13 November 2006

SOUTH ASIA

Unfulfilled Promises: Pakistan's Failure to Tackle Extremism, Asia Report N°73, 16 January 2004

Nepal: Dangerous Plans for Village Militias, Asia Briefing N°30, 17 February 2004 (also available in Nepali)

Devolution in Pakistan: Reform or Regression?, Asia Report N°77, 22 March 2004

Elections and Security in Afghanistan, Asia Briefing N°31, 30 March 2004

India/Pakistan Relations and Kashmir: Steps toward Peace, Asia Report N°79, 24 June 2004

Pakistan: Reforming the Education Sector, Asia Report N°84, 7 October 2004

Building Judicial Independence in Pakistan, Asia Report N°86, 10 November 2004

Afghanistan: From Presidential to Parliamentary Elections, Asia Report N°88, 23 November 2004

Nepal's Royal Coup: Making a Bad Situation Worse, Asia Report N°91, 9 February 2005

Afghanistan: Getting Disarmament Back on Track, Asia Briefing N°35, 23 February 2005

Nepal: Responding to the Royal Coup, Asia Briefing N°35, 24 February 2005

Nepal: Dealing with a Human Rights Crisis, Asia Report N°94, 24 March 2005

The State of Sectarianism in Pakistan, Asia Report N°95, 18 April 2005

Political Parties in Afghanistan, Asia Briefing N°39, 2 June 2005

Towards a Lasting Peace in Nepal: The Constitutional Issues, Asia Report N°99, 15 June 2005

Afghanistan Elections: Endgame or New Beginning?, Asia Report N°101, 21 July 2005

Nepal: Beyond Royal Rule, Asia Briefing N°41, 15 September 2005

Authoritarianism and Political Party Reform in Pakistan, Asia Report N°102, 28 September 2005

Nepal's Maoists: Their Aims, Structure and Strategy, Asia Report N°104, 27 October 2005

Pakistan's Local Polls: Shoring Up Military Rule, Asia Briefing N°43, 22 November 2005

Nepal's New Alliance: The Mainstream Parties and the Maoists, Asia Report 106, 28 November 2005

Rebuilding the Afghan State: The European Union's Role, Asia Report N°107, 30 November 2005

Nepal: Electing Chaos, Asia Report N°111, 31 January 2006

Pakistan: Political Impact of the Earthquake, Asia Briefing N°46, 15 March 2006

Nepal's Crisis: Mobilising International Influence, Asia Briefing N°49, 19 April 2006

Nepal: From People Power to Peace?, Asia Report N°115, 10 May 2006

Afghanistan's New Legislature: Making Democracy Work, Asia Report N°116, 15 May 2006

India, Pakistan and Kashmir: Stabilising a Cold Peace, Asia Briefing N°51, 15 June 2006

Pakistan: the Worsening Conflict in Balochistan, Asia Report N°119, 14 September 2006

Bangladesh Today, Asia Report N°121, 23 October 2006

Countering Afghanistan's Insurgency: No Quick Fixes, Asia Report N°123, 2 November 2006

Sri Lanka: The Failure of the Peace Process, Asia Report N°124, 28 November 2006

Pakistan's Tribal Areas: Appeasing the Militants, Asia Report N°125, 11 December 2006

Nepal's Peace Agreement: Making it Work, Asia Report N°126, 15 December 2006

Afghanistan's Endangered Compact, Asia Briefing N°59, 29 January 2007

SOUTH EAST ASIA

Indonesia Backgrounder: Jihad in Central Sulawesi, Asia Report N°74, 3 February 2004

Myanmar: Sanctions, Engagement or Another Way Forward?, Asia Report N°78, 26 April 2004

Indonesia: Violence Erupts Again in Ambon, Asia Briefing N°32, 17 May 2004

Southern Philippines Backgrounder: Terrorism and the Peace Process, Asia Report N°80, 13 July 2004 (also available in Indonesian)

Myanmar: Aid to the Border Areas, Asia Report N°82, 9 September 2004

Indonesia Backgrounder: Why Salafism and Terrorism Mostly Don't Mix, Asia Report N°83, 13 September 2004

Burma/Myanmar: Update on HIV/AIDS policy, Asia Briefing N°34, 16 December 2004

Indonesia: Rethinking Internal Security Strategy, Asia Report N°90, 20 December 2004

Recycling Militants in Indonesia: Darul Islam and the Australian Embassy Bombing, Asia Report N°92, 22 February 2005 (also available in Indonesian)

Decentralisation and Conflict in Indonesia: The Mamasa Case, Asia Briefing N°37, 3 May 2005

Southern Thailand: Insurgency, Not Jihad, Asia Report N°98, 18 May 2005 (also available in Thai)

Aceh: A New Chance for Peace, Asia Briefing N°40, 15 August 2005

Weakening Indonesia's Mujahidin Networks: Lessons from Maluku and Poso, Asia Report N°103, 13 October 2005 (also available in Indonesian)

Thailand's Emergency Decree: No Solution, Asia Report N°105, 18 November 2005 (also available in Thai)

Aceh: So far, So Good, Asia Update Briefing N°44, 13 December 2005 (also available in Indonesian)

Philippines Terrorism: The Role of Militant Islamic Converts, Asia Report N°110, 19 December 2005

Papua: The Dangers of Shutting Down Dialogue, Asia Briefing N°47, 23 March 2006 (also available in Indonesian)

Aceh: Now for the Hard Part, Asia Briefing N°48, 29 March 2006

Managing Tensions on the Timor-Leste/Indonesia Border, Asia Briefing N°50, 4 May 2006

Terrorism in Indonesia: Noordin's Networks, Asia Report N°114, 5 May 2006 (also available in Indonesian)

Islamic Law and Criminal Justice in Aceh, Asia Report N°117, 31 July 2006 (also available in Indonesian)

Papua: Answers to Frequently Asked Questions, Asia Briefing N°53, 5 September 2006

Resolving Timor-Leste's Crisis, Asia Report N°120, 10 October 2006

Aceh's Local Elections: The Role of the Free Aceh Movement (GAM), Asia Briefing N°57, 29 November 2006

Myanmar: New Threats to Humanitarian Aid, Asia Briefing N°58, 8 December 2006

Jihadism in Indonesia: Poso on the Edge, Asia Report N°127, 24 January 2007

OTHER REPORTS AND BRIEFINGS

For Crisis Group reports and briefing papers on:

- Asia
- Africa
- Europe
- Latin America and Caribbean
- Middle East and North Africa
- Thematic Issues
- *CrisisWatch*

please visit our website www.crisisgroup.org

अनुसूची घ

इन्टरन्यासनल क्राइसिस ग्रुपका कार्यकारी बोर्डका सदस्यहरू

Co-Chairs

Lord (Christopher) Patten

Former European Commissioner for External Relations, Governor of Hong Kong and UK Cabinet Minister; Chancellor of Oxford and Newcastle University

Thomas R Pickering

Former U.S. Ambassador to the UN, Russia, India, Israel, Jordan, El Salvador and Nigeria; Vice Chairman of Hills & Company

President & CEO

Gareth Evans

Former Foreign Minister of Australia

Executive Committee

Morton Abramowitz

Former U.S. Assistant Secretary of State and Ambassador to Turkey

Emma Bonino*

Former Minister of International Trade and European Affairs of Italy and European Commissioner for Humanitarian Aid

Cheryl Carolus

Former South African High Commissioner to the UK and Secretary-General of the ANC

Maria Livanos Cattau

Member of the Board of Directors, Petroplus Holding AG, Switzerland; former Secretary-General, International Chamber of Commerce

Yoichi Funabashi

Editor-in-Chief & Columnist, The Asahi Shimbun, Japan

Frank Giustra

Chairman, Endeavour Financial, Canada

Stephen Solarz

Former U.S. Congressman

George Soros

Chairman, Open Society Institute

Pär Stenbäck

Former Foreign Minister of Finland

*Vice-Chair

Other Board Members

Adnan Abu-Odeh

Former Political Adviser to King Abdullah II and to King Hussein and Jordan Permanent Representative to the UN

Kenneth Adelman

Former U.S. Ambassador and Director of the Arms Control and Disarmament Agency

HRH Prince Turki al-Faisal

Former Ambassador of the Kingdom of Saudi Arabia to the U.S.; Chairman, King Faisal Centre for Research and Islamic Studies

Kofi Annan

Former Secretary-General of the United Nations; Nobel Peace Prize (2001)

Louise Arbour

Former UN High Commissioner for Human Rights and Chief Prosecutor for the International Criminal Tribunals for the former Yugoslavia and for Rwanda

Richard Armitage

Former U.S. Deputy Secretary of State

Lord (Paddy) Ashdown

Former High Representative for Bosnia and Herzegovina and Leader of the Liberal Democrats, UK

Shlomo Ben-Ami

Former Foreign Minister of Israel

Lakhdar Brahimi

Former Special Adviser to the UN Secretary-General and Foreign Minister of Algeria

Zbigniew Brzezinski

Former U.S. National Security Advisor to the President

Kim Campbell

Former Prime Minister of Canada

Naresh Chandra

Former Indian Cabinet Secretary and Ambassador of India to the U.S.

Joaquim Alberto Chissano

Former President of Mozambique

Wesley Clark

Former NATO Supreme Allied Commander, Europe

Pat Cox

Former President of the European Parliament

Uffe Ellemann-Jensen

Former Foreign Minister of Denmark

Mark Eyskens

Former Prime Minister of Belgium

Joschka Fischer

Former Foreign Minister of Germany

Yegor Gaidar

Former Prime Minister of Russia

Carla Hills

Former Secretary of Housing and U.S. Trade Representative

Lena Hjelm-Wallén

Former Deputy Prime Minister and Foreign Affairs Minister of Sweden

Swanee Hunt

Chair, The Initiative for Inclusive Security; President, Hunt Alternatives Fund; former U.S. Ambassador to Austria

Anwar Ibrahim

Former Deputy Prime Minister of Malaysia

Mo Ibrahim

Founder and Chair, Mo Ibrahim Foundation; Founder, Celtel International

Asma Jahangir

UN Special Rapporteur on the Freedom of Religion or Belief; Chairperson, Human Rights Commission of Pakistan

James V. Kimsey

Founder and Chairman Emeritus of America Online, Inc.

Wim Kok

Former Prime Minister of the Netherlands

Aleksander Kwaśniewski

Former President of Poland

Ricardo Lagos

Former President of Chile

Joanne Leedom-Ackerman

Novelist and journalist, U.S.; former International Secretary of International PEN

Jessica Tuchman Mathews

President, Carnegie Endowment for International Peace

Moisés Naím

Editor-in-chief, Foreign Policy; former Minister of Trade and Industry of Venezuela

Ayo Obe

Chair, Board of Trustees, Goree Institute

Christine Ockrent

CEO, French TV and Radio World Services, France

Victor Pinchuk

Founder of EastOne Ltd and Victor Pinchuk Foundation, Ukraine

Samantha Power

Anna Lindh Professor of Practice of Global Leadership and Public Policy at the Carr Center for Human Rights, Harvard University

Fidel V. Ramos

*Former President of the Philippines;
Chairman, Boao Forum for Asia, Beijing*

Güler Sabancı

Chairperson, Sabancı Holding, Turkey

Ghassan Salamé

*Former Minister of Culture of Lebanon;
Professor of International Relations, Paris*

Thorvald Stoltenberg

Former Foreign Minister of Norway

Ernesto Zedillo

*Former President of Mexico; Director, Yale
Center for the Study of Globalization*

PRESIDENT'S COUNCIL

Crisis Group's President's Council is a distinguished group of major individual and corporate donors providing essential support, time and expertise to Crisis Group in delivering its core mission.

BHP Billiton

Canaccord Adams Limited

StatoilHydro ASA

Alan Griffiths

**Iara Lee & George Gund III
Foundation**

Frank Holmes

Frederick Iseman

George Landegger

Ford Nicholson

Royal Bank of Scotland

Ian Telfer

Guy Ullens de Schooten

Neil Woodyer

Don Xia

INTERNATIONAL ADVISORY COUNCIL

Crisis Group's International Advisory Council comprises significant individual and corporate donors who contribute their advice and experience to Crisis Group on a regular basis.

Rita E. Hauser

(Co-Chair)

Elliott Kulick

(Co-Chair)

Hamza al Kholi

Anglo American PLC

APCO Worldwide Inc.

Equinox Partners

Ed Bachrach

Patrick Benzie

**Stanley Bergman &
Edward Bergman**

**Harry Bookey &
Pamela Bass-Bookey**

David Brown

John Chapman Chester

Chevron

Richard Cooper

Neil & Sandy DeFeo

John Ehara

Seth Ginns

Eleanor Holtzman

Joseph Hotung

Khaled Juffali

George Kellner

Amed Khan

Shiv Vikram Khemka

Zelmira Koch

Scott Lawlor

Jean Manas

Marco Marazzi

McKinsey & Company

Najib Mikati

Harriet Mouchly-Weiss

Yves Oltramare

**Donald Pels and
Wendy Keys**

**Anna Luisa Ponti &
Geoffrey Hoguet**

Michael Riordan

Tilleke & Gibbins

Vale

VIVATrust

Yasuyo Yamazaki

**Yapı Merkezi
Construction and
Industry Inc.**

Shinji Yazaki

SENIOR ADVISERS

Crisis Group's Senior Advisers are former Board Members (not presently holding national government executive office) who maintain an association with Crisis Group, and whose advice and support are called on from time to time.

Martti Ahtisaari

(Chairman Emeritus)

Diego Arria

Zainab Bangura

Christoph Bertram

Jorge Castañeda

Alain Destexhe

Marika Fahlén

Stanley Fischer

Malcolm Fraser

I.K. Gujral

Max Jakobson

Todung Mulya Lubis

Allan J. MacEachen

Barbara McDougall

Matthew McHugh

George J. Mitchell

(Chairman Emeritus)

Surin Pitsuwan

Cyril Ramaphosa

George Robertson

Michel Rocard

Volker Ruehe

Mohamed Sahnoun

Salim A. Salim

William Taylor

Leo Tindemans

Ed van Thijn

Shirley Williams

Grigory Yavlinski

Uta Zapf

